

Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs'ın (ö. 371/981) Ahkâmü'l-Kur'ân'larının Rivayet ve Re'y Kullanımları Açısından Karşılaştırılması* **

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 05 Eylül 2023 Kabul Tarihi: 05 Haziran 2024

✉ **Zeyneb Soyarslan**

Dr. Öğrencisi / PhD student

DİB / Presidency of Religious Affairs

Etimesgut Müftülüğü / Ankara Etimesgut Muftiate

<https://ror.org/007x4cq57>

<https://orcid.org/0009-0009-0761-0454>

gunaydinzeyneb@hotmail.com

Öz

Bu çalışmada hicrî 3. asrın sonları ile 4. asrın başlarında yaşamış olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve hicrî 4. asırda yaşayan Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsirleri karşılaştırılmıştır. Bu çalışmadaki karşılaştırma Hanefî olan müfessirlerin kullandıkları genel yöntem ile sınırlıdır. Müfessirlerin tefsirlerindeki yöntemlerine ışık tutacağı düşünülerek öncelikle hayatları, yaşadıkları dönem, eserleri ve ilmî birikimleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. *Ahkâmü'l-Kur'ân*lar arasındaki karşılaştırma müfessirlerin rivayet malzemelerini istihdamları ve re'ye müracaatları açısından iki ana başlık altında yürütülmüştür. Rivayet konusu kapsamında müfessirlerin Kur'an'ı, Kur'an, sünnet, sahâbe/tabîîn sözleri, nüzûl sebepleri ve nâsih/mensûh ile tefsir etme yöntemleri incelenmiştir. Re'y konusu kapsamında ise tefsirlerin hadis ve fıkıh usûllerine müracaatları örneklerle açıklanmıştır. Çalışmada tarihsel verilerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi yöntemi benimsenmiştir. Sonuçta her iki *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da rivayete dayanan bilginin egemen olduğu ancak re'ye de önem verildiği görülmüştür. Bu makale hicrî 3. ve 4. asırlarda telif edilmiş olan iki Hanefî ahkâm tefsirinin yöntemlerine ışık tutması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, et-Tahâvî, el-Cessâs, Hanefî, Rivayet, Re'y.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

** Bu çalışma 2014 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu danışmanlığında tamamlanan *Tahâvî (ö. 321/933) ve Cassâs (ö. 371/981) Örneğinde İki Hanefî Ahkâm Tefsirinin Mukayesesi* başlıklı yüksek lisans tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

A Comparison of the "Ahkam al-Qur'an" by Abu Ja'far al-Tahavi (d. 321/ 933) and Abu Bakr al-Razi al-Jassas (d. 371/ 981) in Terms of the Use of Riwayah and Ra'y* **

Research Article

Received: 05 September 2023 Accepted: 05 June 2024

Abstract

The Quranic verses on rulings are termed verses of ahkam, and the tafsirs that specifically examine these verses are typically referred to as Ahkam al-Qur'an. This study compares the Ahkam al-Qur'an of Abu Ja'far al-Tahavi, who lived in the late 3rd century AH and early 4th century AH, with the Ahkam al-Qur'an of Abu Bakr al-Razi al-Jassas, who lived in the 4th century AH. Both were scholars following the teachings of the Hanafi school. The comparison in this study is limited to the general methods used by the mufasssirs in their respective books. It is preceded by a brief account of their lives and circumstances, which are likely to have influenced the approaches they adopted in their works. The comparison is organized under two main headings, addressing the mufasssirs' use of riwayat (reports) and ra'y (opinions). The section on riwayat examines the mufasssirs' explanations of the Qur'an based on other parts of the Qur'an, the sunnah, the sayings of the Prophet's (saw) companions and immediate successors, and naskh (abrogation). On the other hand, the section on ra'y uses examples to reveal the methodology of hadith and the methodology of fiqh in the two tafsirs.

Keywords: Tafsir, Ahkam al-Qur'an, al-Tahavi, al-Jassas, Hanafi School, Riwayah, Ra'y.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

** This study is based on our master's thesis entitled *The Comparison of Two Hanafi Ahkam Tafsir in the Example of Al-Tahawi (d. 321/933) and Al-Cassas (d. 371/981)*, which was completed in 2014 at Institute of Social Sciences, Ankara University under the supervision of Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu.

Summary

The content of the Qur'an can be divided into three main categories: those dealing with the principles of faith, worship, and ethics. Verses on worship, dealings and punishment are referred to as verses of ahkam. Tafsirs that examine the verses of ahkam, on the other hand, are usually titled Ahkam al-Qur'an.

Many Islamic scholars have authored books entitled Ahkam al-Qur'an, including Abu Ja'far al-Tahavi and Abu Bakr al-Razi al-Jassas, the two mufasssirs examined in the present study. Both lived in the late 3rd century AH and early 4th century AH, following the Hanafi school of fiqh. Around half of al-Tahavi's Ahkam al-Qur'an has survived to the present day, while we have access to al-Jassas' Ahkam al-Qur'an in its entirety.

There are two main approaches that have been followed in tafsir. The first approach to the exegesis of the Qur'an is confined to the explanations of the Prophet (saw) and the first two generations that followed him, whereas the second approach also applies reasoning based on personal knowledge and experience. The first of these approaches is called riwayat, and the second is called dirayah or ra'y. This study compares the Ahkam al-Qur'an of al-Tahavi and al-Jassas, specifically focusing on their use of riwayat and dirayah.

Al-Tahavi classifies verses of ahkam according to their subjects and discusses them in specific chapters, whereas al-Jassas examines the verses in the order in which they appear in the Qur'an, with fiqh-based chapters.

In terms of their use of riwayat, both tafsirs adopt a method of referencing the Qur'an itself, the sunnah, and the sayings of the Prophet's companions and successors to explain the verses and discuss circumstances of revelation.

Al-Tahavi paid significant attention to sunnah as a source and, addressing the issue of naskh, attested that both the Qur'an and sunnah emanate from Allah and can abrogate one another, a point also made by al-Jassas. The two mufasssirs thus agreed that sunnah can be abrogated by sunnah.

In their use of ra'y, we can make the following observations: al-Tahavi declines to give his views on the methodology of hadith in his introduction to Ahkam al-Qur'an, whereas al-Jassas does so in al-Fusul fi'l-Usul, which serves as a stand-alone introduction to his own Ahkam al-Qur'an. The two

mufasssirs both criticize the chain of transmission (sanad) and text (matn) of hadiths, seeking to explain the apparent contradictions between different versions while expressing a preference for one version over another. Al-Jassas provides a lengthy discussion of the principles behind al-Khabar al-wahid (single reports), whereas al-Tahavi gives less time to the issue, standing as a clear difference between the two approaches.

Al-Jassas and al-Tahavi have different views regarding *ijtihad* (literally, mental effort). Al-Jassas argues that *ijtihad* is needed even when encountering verses that make a straightforward ruling, so that the ruling can be applied, whereas al-Tahavi argues that *ijtihad* is unnecessary for such verses. Al-Jassas deduces rulings from almost all the verses he examines, whereas al-Tahavi does so only from a few verses. This can be attributed to the fact that al-Tahavi believes most verses had already been explained by the Prophet Muhammad (saw), although he does deduce many rulings from hadiths.

Istihsan (juristic discretion) features prominently in al-Jassas' *Ahkam al-Qur'an*, but is absent from al-Tahavi's *Ahkam al-Qur'an*, which may be attributed to al-Tahavi's earlier adherence to the Shafi school of *fiqh*, in which scholars are critical of *istihsan*. Al-Jassas often quotes the principles behind the methodology of *fiqh* in his *tafsir*, whereas al-Tahavi makes no such comments. Al-Jassas takes care to defend *ijtihad*, *ijma* (consensus), and *qiyas* (analogy) in his *tafsir*, whereas al-Tahavi is content to use them without offering a defense.

In conclusion, both of these *fiqh*-oriented *tafsirs* prioritize *riwayah*-based knowledge and tradition. Although the two mufasssirs also present their own opinions and conclusions, either prior to or after citing *riwayat* and other opinions, they sometimes criticize these reports and views, engage in textual criticism of hadiths, and oppose claims of abrogation related to some verses, which is evidence of their significant use of logic. While al-Tahavi can be considered more of a scholar of hadith based on his *Ahkam al-Qur'an*, al-Jassas comes across more as a scholar of *fiqh*.

Giriş

Ahkâmü'l-Kur'ân, ibâdât, muâmelât ve ukûbâtla ilgili âyetlerin tefsirini konu alan ilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adıdır.¹ Ahkâm âyetlerini inceleyen tefsirlere *Ahkâmü'l-Kur'ân* haricinde *Fıkhü'l-Kur'ân*, *Tefsîru âyâti'l-ahkâm* gibi çeşitli isimler verilmektedir.² Bu çalışmada Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı ile Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs'ın (ö. 371/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı rivayet malzemelerini istihdamları ve re'ye müracaatları açısından karşılaştırılacaktır.

Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı iki cüzdür. Bugün elimizde iki cilt halinde bulunan nüsha eserin yalnızca birinci cüzdür. Eserin ikinci cüzünün kayıp olduğu kaydedilmiştir.³ Bu çalışmada kullanılan, eserin Sadettin Ünal tarafından neşredilen, İSAM tarafından birinci cildi 1995 yılında 552 sayfa olarak, ikinci cildi 1998 yılında 572 sayfa olarak basılan nüshasıdır. Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ının tamamı günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada Matbaatü'l-Evkâfu'l-İslâmiyye tarafından 1335 yılında, üç cilt, toplam 1513 sayfa halinde basılmış olan nüsha kullanılmıştır.

Hicrî 321 yılında vefat eden Tahâvî Mısır'da yaşamış⁴ Tahâvî'den elli sene sonra hicrî 371 yılında vefat eden Cessâs ise Rey'de doğmuş ancak Bağdat'ta⁵ yaşamıştır. Her iki müfessirin yaşadığı dönemde İslâm dünyasında ihtilaf ve istikrarsızlık hâkimdir. Fakat Tahâvî'nin döneminde yönetimde olan Tolunoğulları sayesinde Mısır, İslâm dünyasındaki karışıklığın aksine sakin ve istikrarlı bir durumdadır.⁶ Bu iki müfessirin yaşadıkları zaman dilimi siyasî ve ekonomik açıdan epeyce farklıdır. Tahâvî'nin yaşadığı dönemde Mısır'a yüksek iktisadî refah hâkim olmuştur.⁷ Cessâs ise iktisadî ve içtimâî açıdan zor şartların olduğu bir ortamda yaşamıştır. Cessâs, kıtlık ve yoksulluk sebebiyle Rey'den Bağdat'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁸

¹ Bedreddin Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/551.

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fez Yayınları, 2005), 463, 464.

³ Emrullah İşler, *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 66.

⁴ İşler, *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 10.

⁵ Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı (Ankara: Elif Matbaası, 1989), 1.

⁶ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 76-92.

⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 76-92.

⁸ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 11; Nejla Hacıoğlu, "el-Fusûl Fi'l-Usûl" İsimli Eseri Bağlamında Cassâs'ın Hadis İlimindeki Yeri (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 6.

Cessâs yaşamının ilerleyen zamanlarında müderrislik ve müftülük yapmış, kadılık gibi görevlerden uzak kalmaya gayret etmiştir.⁹ Buna karşılık Tahâvî mahkemelerde etkin vazifelerde bulunmuştur.¹⁰ Bu durumun, Tahâvî'nin yaşadığı dönemde sosyal ve siyasî şartların Cessâs'ın dönemine göre daha elverişli olmasından kaynaklanmış olabilir.

Tahâvî hadis ilminde temâyüz etmiş bir âlimdir. Hadiste “hâfız” unvanını almıştır.¹¹ Hadis alanında yazdığı *Şerhu meâni'l-âsâr* adlı eserinin “*Sünen*”lere eş değer olduğu ifade edilmiştir. Bir diğer eseri olan *Müşkilü'l-âsâr*'ın müşkilü'l-hadîs sahasında tek olduğu, isnad, metin ve tenkid bakımından alanındaki diğer eserlerden daha kapsamlı ve faydalı olduğu ileri sürülmüştür.¹² Ayrıca Tahâvî'nin ricâl ilmi ile ilgili bir çalışması da bulunmaktadır.¹³

Tahâvî önceleri Şâfiî mezhebine müntesipken daha sonra Hanefî mezhebinin sistemini esas almaya başlamıştır.¹⁴ Kendisi fıkıh ilminde önemli bir yere sahiptir. Kimileri onun Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) bulunduğu fakih tabakasında yer aldığını yani el-müctehid fi'l-mezheb olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵ Kimileri de onu bir sonraki tabaka olan el-müctehid fi'l-mes'ele'de zikretmişlerdir.¹⁶ Ayrıca eserlerinde kullandığı ıstılahlar da onun müctehid olduğuna delâlet etmektedir. Tahâvî genç yaşta mezhep değiştirmiştir, eserlerinde fûrûda Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmameyn'e muhalefetleri bulunmaktadır,¹⁷ zaman zaman bu imamların aralarındaki ihtilaflara değinerek bunlardan birinin kendince daha uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Tahâvî'nin *el-Muhtasar fi'l-fikh* adlı eseri, Hanefî mezhep imamlarının görüşlerini özetleyen ilk

⁹ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, 11.

¹⁰ İşler, *Tahâvî ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, 64.

¹¹ Ahmet Karadut, “Ebû Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri”, *Diyanet Dergisi* 19/2 (Nisan 1983), 53.

¹² İşler, *Tahâvî ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, 40.

¹³ Ayhan Tekineş, “Meâni'l-Âsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/207.

¹⁴ Tahâvî'nin Şâfiî mezhebinden ayrılarak Hanefî mezhebine katılmasının nedenleri ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. İsa Atcı, “Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Şâfiî Mezhebinden Ayrılma ve Hanefî İmamlarına Muhalefet Nedenleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (Nisan 2019), 571-596.

¹⁵ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1324), 31-32; Ahmet Karadut, “Ebû Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri-II”, *Diyanet Dergisi* 20/3 (Temmuz 1984), 63.

¹⁶ İşler, *Tahâvî ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, 42.

¹⁷ Tahâvî'nin ibadetler alanında muhalefet ettiği görüşlerinin tespit ve tahlili hususunda daha geniş bilgi için bk. İsa Atcı, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî -Hayatı ve Fikihî Görüşleri-* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022).

¹⁸ Karadut, “Ebû Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri-II”, 63.

fıkıh kitabıdır.¹⁹ Yine bu alanda yazdığı *İhtilâfu'l-ulemâ* adlı eserinin 130 cilt olduğu ifade edilmiştir.²⁰

Tahâvî'nin kelâm ilmi ile alakalı *el-Akîde (Beyânu i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa)* adlı bir risalesi bulunmaktadır. Bu eser Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhepleri olarak bilinen dört mezhep müntesiplerince büyük ilgi görmüştür. Tahâvî bu eseri sayesinde Ebû Hanîfe'nin akâid ile ilgili görüşlerini Mısır'da tanıtan ve yayan ilk Mısırlı olmuştur.²¹

Tahâvî hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde temayüz etmiş bir âlim iken Cessâs fıkıh ilmi açısından ön plana çıkmıştır.²² Mevlüt Güngör, Cessâs'ın aynı zamanda iyi bir muhaddis olduğunu ifade etmiştir.²³ Fakat onun Tahâvî'nin *Me'âni'l-âsâr* adlı hadis eserine yazdığı şerh haricinde hadisle ilgili bir çalışması bulunmamakta,²⁴ eserleri fıkıh alanında yoğunlaşmaktadır.²⁵ Cessâs daha ziyade bir fıkıh usûlcüsüdür.

Cessâs'ın fukahâ tabakât taksiminde dördüncü tabaka olan ashâbu't-tahrîden olduğu ifade edilmiştir. Bazıları da onun üçüncü tabaka olan el-müctehid fi'l-mes'elede sayılması gerektiğini öne sürmüşlerdir.²⁶ Her koşulda Cessâs fıkıh ilmi açısından Tahâvî'den bir alt tabakada bulunmaktadır.

Cessâs Tahâvî'nin eserlerinden *el-Muhtasar*'ı şerhetmiş²⁷ *İhtilâfu'l-ulemâ*'ya muhtasar yazmıştır.²⁸ *Müşkilü'l-âsâr*'a şerh yazdığıyla ilgili de bir rivayet vardır.²⁹ Bu durum, Tahâvî'nin Cessâs'a ilham vermiş olma olasılığını yükseltmektedir.

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında ahkâm âyetlerini konularına göre

¹⁹ Ömer Korkmaz, "Şerhu Muhtasari'l-Tahâvî Bağlamında Cessâs'ın Tahâvî'ye İtirazları", *Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 197.

²⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an esâmil kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerefeddin Yalıtıkaya - Rıfat Bilge Kilisli (İstanbul: Matbaatü'l-Behiyye, 1941) 2/3233.

²¹ İşler, *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 45, 57, 58.

²² Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 19-24; İşler, *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 40-46.

²³ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 19.

²⁴ Hacıoğlu, *Cassâs'ın Hadis İlmindeki Yeri*, 54; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 40.

²⁵ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 36-49.

²⁶ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 23-24.

²⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari'l-Tahâvî fi'l-fikhi'l-Hanefî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010).

²⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Muhtasaru ihtilâf'ül-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2014); Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân, Hadislerle Ahkâm Tefsiri*, çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayınları, 2012), 1/12-15.

²⁹ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, 40.

tasnif edip bâb başlıkları altında müzâkere etmiştir. Bu açıdan Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı bir fıkıh eseri görünümündedir. Cessâs ise âyetleri mushaf sıralamasını esas alarak fıkıh ilmi açısından başlıklara ayırmak suretiyle incelemiştir.

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ının mukaddimesinde tefsir usûlü hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Daha sonra tefsirini Kur'an'ın ahkâm âyetlerinden izah edebileceklerini açıklamak ve uygulanması gereken şeyleri hayata geçirmek için yazdığını ifade etmiştir. Ahkâm âyetlerini tefsir ederken muhkem-müteşâbih olanları, sünnetin açıkladıklarını, Arap dilinin izah ettiklerini zikrettiğini, ardından dört halffe, diğer sahâbe ve tabîinden aktarılan bilgilerden yararlandığını belirtmiştir.³⁰

Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ına giriş olarak “tevhid esasları, Kur'an manalarının istinbatı, delâletlerinin ve lafızlarındaki ahkâmın istihrâc yolları, Arab'ın deyişleri, lügavî isimlerin ve şer'î ibârelerin çeşitli kullanımları” konularını içeren *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı bir fıkıh usûlü eseri telif etmiştir. Tefsirinde fıkıh usûlü kurallarından detaylı bir biçimde yararlanmışır.³¹

Tefsir tarihinde iki esas yönelim bulunmaktadır. Bu yönelimlerden birisi tefsiri Resûlullah'ın ve ilk iki neslin izahları olarak görür. İkincisi ise bu iki kaynak ile beraber şahsî birikim ve deneyime dayalı akıl yürütmeyi esas alan yönelimdir. Bu görüşlerden birincisi rivayet, ikincisi ise dirâyet veya re'y şeklinde isimlendirilir.³² Bu çalışmada Tahâvî ve Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ları önce rivayet daha sonra dirâyet kullanımları açısından kıyaslanacaktır. Tarih içerisinde belirli bir dönemde, Hanefîler tarafından telif edilen ahkâm tefsirlerinin gelişiminin anlaşılması maksadıyla her ikisi de Hanefî olan ve birbirlerine yakın dönemlerde yaşamış olan Tahâvî ve Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ları bu inceleme için tercih edilmiştir.

1. Rivâyet

Kur'an tefsirini Hz. Peygamber ve ilk iki neslin açıklamaları olarak gören anlayış rivayet tefsiri adıyla anıldığı gibi, me'sûr veya menkûl tefsir şeklinde de anılmaktadır. Bu tür tefsir Kur'an'ın Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti ile tefsirini veya sahâbenin âyetler hakkındaki nakillerini içermektedir. Bazı ulemaya göre tâbîinden gelen kaviller de rivayet tefsirine dâhildir.³³ Bu başlık altında Tahâvî ve Cessâs'ın *Ahkâmü'l-*

³⁰ Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, nşr. Sadettin Ünal (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 1/65.

³¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (İstanbul: Matbaatü'l-Evkâfu'l-İslâmiyye, 1335), 1/6.

³² Mehmet Paçacı vd., “Tefsir İlmî”, *Kur'ân ve Hadis İlimleri*, ed. Mehmet Paçacı - İ. Hakkı Ünal (Ankara: ANKUZEM Yayınları, 2006), 158-162.

³³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 524.

*Kur'ân'*larını Kur'an'ı; Kur'an, sünnet, sahâbe ve tabiîn sözleri, sebep-i nüzûl ve nâsih-mensûh ile tefsir etmeleri açısından kıyaslayacağız.

1.1. Kur'an'ı Kur'an ile Tefsir Etmeleri

Kur'an'ın bir âyetinde müphem bırakılan bir konu, farklı bir âyetinde izah edilmiş, bir âyette özet olarak geçen bir hâdise diğer bir âyet veya âyet grubunda teferruatıyla yer almıştır. Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, aynı meseleyle ilgili âyetleri bir araya toplamak anlamına gelmektedir.

Bu faaliyetin müfessirin dirâyeti olduğunu dolayısıyla dirâyet tefsiri kapsamında değerlendirileceğini ifade eden görüşler bulunsa da bu çalışmada, "Rivayet" başlığındaki diğer alt başlıklar ile bütünlük oluşturması bakımından, Abdülazîm ez-Zürkânî (ö. 1948)³⁴ ve İsmail Cerrahoğlu (ö. 2022)³⁵ gibi âlimlerin tasnifleri esas alınarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri metodu rivayet başlığı altında değerlendirilecektir.

Tahâvî, ahkâmı alakalı âyetleri açıklarken o âyetleri tefsir eden veya manasını kuvvetlendiren başka âyetlerin olup olmadığını incelemiştir. Eğer bu şekilde açıklayıcı olan başka âyetler varsa "Allah bu hususu başka bir âyette bize açıklamıştır." (بينه الله لنا في آية أخرى) diyerek diğer âyet veya âyetleri zikretmiştir. Örneğin, "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir. Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."³⁶ mealindeki Âl-i İmrân Sûresinin 96. ve 97. âyetlerini tefsir ederken "Cenâb-ı Hak bize bu âyette farz kıldığı haccın zamanını bildirmemiş, bu vakti de başka bir âyette 'Hac bilinen aylardadır.'³⁷ buyurarak açıklamıştır."³⁸ şeklinde izahta bulunmuştur.

Cessâs benzer bir yaklaşımla âyetleri açıklarken öncelikle Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemine başvurmuştur. Örneğin, "Ey iman edenler! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda seferber olun' denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Halbuki dünya hayatının sağladığı fayda âhiretinkine göre pek azdır. Eğer toplanıp seferber olmazsanız Allah sizi elem veren bir azapla cezalandırır, yerinize başka bir topluluk getirir ve siz O'na zerrece zarar veremezsiniz. Allah'ın her şeye gücü yeter." mealindeki Tevbe Sûresinin 38. ve 39. âyetlerini tefsir ederken çok sayıda âyet zikretmiştir. "Ehl-i kitap'tan

³⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 2005), 2/12.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 258.

³⁶ *Kur'an Yolu Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman v.dğr. (Ankara: DİB Yayınları, 2015)

³⁷ el-Bakara 2/197.

³⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/7.

Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.” mealindeki Tevbe Sûresinin 29. âyeti Cessâs'ın zikrettiği âyetlerden bir tanesidir.³⁹

Neticede her iki âlimin tefsirlerinde ilk başvurdukları yöntem Kur'an'ı, Kur'an ile tefsir etme yöntemidir. Cessâs bir âyeti tefsir ederken çok sayıda başka âyet zikretmiştir, Tahâvî ise yerine göre bir veya birkaç âyet zikretmekle yetinmiştir. Bunun haricinde bu yöntemi kullanma usûlleri açısından aralarında belirgin bir fark bulunmamaktadır.

1.2. Kur'an'ı Sünnet ile Tefsir Etmeleri

Kur'an'ı açıklamada birinci ve en yetkin otorite Hz. Peygamber'dir. Allah Teâlâ Kur'an'da bunu insanlara bildirmiştir.⁴⁰ Allah Resûlü'nün açıklamasına en çok ihtiyaç duyulan âyetler ahkâm âyetleridir. Çünkü çoğunlukla ahkâm âyetlerindeki ibareler kapsayıcı ve geneldir. Bu âyetlerde genellikle namaz, oruç, hac, zekât türünden ibadetler emredilmekte, bu konularla ilgili Müslümanların çokça detaya ve izaha gereksinimi bulunmaktadır, bu izahı yapacak olan elbette ki Hz. Peygamber'dir.

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'an*'ının mukaddimesinde Hz. Peygamber'den rivayet edilenlerin müteşâbih âyetlerin bir açıklaması olduğunu ifade etmiştir. Allah'ın, bu sebeple Resûlullah'ın tebliğ ettiği kitabı Kur'an olarak, ağzından çıkan diğer sözleri de hadis olarak tasdik etmeyi emrettiğini belirtmiştir. Ayrıca “*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının.*”⁴¹, “*Biz her peygamberi ancak Allah'ın izniyle kendisine itaat edilmesi için gönderdik.*”⁴², “*Allah'ın emirlerini onlara iyice açıklasın diye biz her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik.*”⁴³ âyetleriyle onu tasdik etmenin emredildiğini izah etmiştir.⁴⁴ Ardından Tahâvî Kur'an'da geçmeyen ama Müslümanların hayatlarında uyguladıkları bazı hususları örnek göstererek, sünneti reddetmenin mümkün olmadığını izah etmiştir.⁴⁵

Tahâvî, tefsir yaparken eğer ele aldığı âyeti izah eden başka bir âyet yoksa, o âyeti Resûlullah'ın hadisleriyle açıklamıştır. Örneğin, Bakara Sûresinin 198. âyetinin “*...Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i*

³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* (İstanbul: Matbaatü'l-Evkâfî'l-İslâmiyye, 1335), 3/112; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/27, 126, 354, 374, 456, 535; 2/96, 157,213, 228,281; 3/414.

⁴⁰ en-Nahl 16/44, 64; İbrâhîm 14/4.

⁴¹ el-Haşr 59/7.

⁴² en-Nisâ 4/64.

⁴³ İbrâhîm 14/4.

⁴⁴ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/59.

⁴⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/60-62.

Haram'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin..." mealindeki bölümünü tefsir ederken "Resûlullah (s.a.s.) vakfe yaptı ve şöyle söyledi: Burası Arafat'tır, burası vakfe yapılacak yerdir, Arafat bölgesinin tamamı vakfe yeridir."⁴⁶ şeklindeki hadisi zikretmiştir.⁴⁷ Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında Kur'an'ı sünnetle tefsir etmesine dair çokça örnek bulunur.⁴⁸ Buradan hareketle Tahâvî'nin Kur'an ve Sünnet'i birbirini tamamlayan bir bütün olarak gördüğü söylenebilir.

Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında âyetlerin hadisler ile açıklanmasına sıkça rastlanır. O bu yöntemle izahat yapacağı zaman "Sünnet yönünden ise" (من جهة السنة) ifadesini kullanarak müstakil bir başlık atmış ve açıklamalarını sürdürmüştür. Örneğin "...Kadınların mâkul ve meşrû ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır; erkeklerin ise onların üzerinde bir dereceleri mevcuttur. Allah izzet ve hikmet sahibidir." mealindeki Bakara Sûresinin 228. âyetini açıklarken "Kocanın hanım üzerindeki hakları ve hanımın koca üzerindeki hakları bâbı" şeklinde bir başlık attıktan sonra çok sayıda hadis zikretmiştir.⁴⁹

Hem Tahâvî hem de Cessâs tefsirlerinde Kur'an'ı sünnetle tefsir etme metodunu sıkça kullanmışlardır. Tahâvî birçok âyeti tefsir ederken hadislerle müracaat etmiştir. Cessâs ise belirli âyetlerin tefsirinde çok sayıda hadis aynı anda zikretmiştir. Bu yöntemin kullanılma sıklığı Tahâvî'nin tefsirinde daha fazladır. Tahâvî'nin tefsirinde hadislerden daha sık yararlanılması hadis ilminde temâyüz etmiş bir âlim olmasından kaynaklanmaktadır.

1.3. Kur'an'ı Sahâbe ve Tabiîn Sözlere ile Tefsir Etmeleri

Resûlullah'ın ardından Kur'an'ın tefsirine en güzel şekilde hakim olanlar sahâbe, onlardan sonra ise tâbiîndir. Buna göre hakkında hadis olmayan bir konunun açıklanmasında sahâbe sözünün otoritesinin kabul edilebileceği söylenebilir.

Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında sahâbe ve tabiîn kavline başvurularak yapılan, açıklamalar mevcuttur. Örneğin "*Hac bilinen aylardadır.*" mealindeki Bakara Sûresinin 197. âyetini açıklarken İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) bu âyet hakkında "Şevvâl, Zilkâde ve Zilhicce'den on gün." dediğini İbn Ömer'in (ö. 73/693) ise "Şevvâl, Zilkâde ve Zilhicce." şeklinde bir açıklama yaptığını ifade ettikten sonra İbn Ömer'in "Zilhicce" kelimesinin "içerisinde hac bulunan" anlamına geldiğini ifade ettiğini

⁴⁶ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Kahire: y.y., 1356/1937), "Hac", 885.

⁴⁷ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/133.

⁴⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/18, 25, 76; 2/119, 179.

⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/376; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/319, 354; 2/328-329, 453; 3/37, 68, 198, 310, 329, 407.

eklemiştir.⁵⁰ “*Şimdi sen rabbın için namaz kıl ve kurban kes!*”⁵¹ âyetini açıklarken tâbiinden Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) “O kurbandır.” dediğini aktarmıştır.⁵² Bu açıklamaları senedleriyle birlikte zikretmiştir.⁵³

Cessâs’ın *Ahkâmü’l-Kur’ân*’ında da sahâbe ve tabiîn sözüyle âyetlerin açıklandığı göze çarpmaktadır. Fakat Cessâs, bu yöntemi uygularken genellikle senet ve metin zikretmemiştir. Sadece sahâbe veya tabiîn’in konu hakkındaki görüşünü aktarmıştır. Örneğin, Nisâ Sûresinin 59. âyetinde geçen “emir sahipleri”nin kimler olduğu hakkında ihtilaf edildiğini belirttikten sonra sahâbeden Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve İbn Abbâs’ın, tâbiinden ise Hasan-ı Basrî, Atâ (ö. 114/732) ve Mücâhid’in (ö. 103/721) bu kişilerin “âlimler” olduğu görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Devamında Ebû Hüreyre (ö. 58/ 678) ve başka bir rivayete göre yine İbn Abbâs’ın bu âyette bahsedilen kişilerin “komutanlar” olduğu görüşünde olduklarını eklemiştir.⁵⁴

Sonuç olarak her iki tefsirde sahâbe ve tabiîn sözleri ile yapılan tefsir örneklerine rastlanmaktadır. Bu konuda her iki tefsirde en çok rastlanan isimler sahâbeden başta İbn Abbâs olmak üzere Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53), İbn Ömer; tâbiinden de başta Hasan-ı Basrî olmak üzere Mücâhid, Katâde (ö. 117/735) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)’dir. En çok rastlanan ismin İbn Abbâs olmasının sebebi tefsir rivayetlerinin çoğunun onun kanalıyla günümüze ulaşmış olmasıdır.⁵⁵ Tahâvî metinleri senetleriyle birlikte zikretmiş Cessâs ise senet ve metne yer vermeksizin yalnızca görüşleri zikretmekle yetinmiştir. Bu farklılığın sebebi Tahâvî’nin güçlü bir muhaddis kimliğine sahip olmasıyla açıklanabilir.

1.4. Sebeb-i Nüzûl ile Tefsir Yapmaları

Cenâb-ı Hakk’ın her şey için halk ettiği bir sebep vardır. Muhatap aldığı insanların ruhsal ve toplumsal karakterini göz ardı etmeyen Allah, yüce kelâmının inzâlini yirmi üç yılda tamamlamıştır. Bu zaman zarfında ilâhî tenezzül yoluyla doğrular öğretilmiş, mevcut doğrular tasdik edilmiş, hatalar tashih edilmiş veya tamamen bertaraf edilmiş, bilinmeyenler öğretilmiş ve bazı emirler ortaya konulmuştur. İşte bu sayılanlardan kimileri nüzûl sebeplerini meydana getirmiştir.⁵⁶ Tefsir usûlü hakkında eserleri olan

⁵⁰ Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/7.

⁵¹ el-Kevser 108/2.

⁵² Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/509.

⁵³ Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/28, 50; 2/7, 188, 189.

⁵⁴ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/210; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/71, 180, 383; 2/109, 345, 468; 3/80, 178-179, 219, 415.

⁵⁵ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Kitabiyât, 2003), 177-180.

⁵⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 115-117.

âlimler âyetlerin nüzûl sebeplerini kavramanın çok önemli olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁷ Bunun yanında nüzûl sebeplerinin yalnızca vahye tanık olan kişilerden gelen haberler kanalıyla bilinebileceğini vurgulamışlardır.⁵⁸

Tahâvî, âyetleri açıklarken yerine göre nüzûl sebeplerini aktarmıştır. Örneğin, hac bahsinde değindiği Bakara Sûresinin 198. âyetinin nüzûl sebebiyle alakalı olarak İbn Abbâs'tan şu rivayeti aktarmıştır: “Hac mevsiminde insanlar alışverişi hoş karşılamıyorlardı. Bunun üzerine ‘*Rabbinizden gelecek bir lütuf ve keremi aramanızda sizlere bir günah yoktur.*’ âyeti nazil oldu.”⁵⁹ Aynı âyetin iniş sebebi Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında da geçmektedir. Cessâs'ın açıklamalarına göre bu âyette, bir önceki âyette kendilerine hac ve hac yolculuğu esnasında yiyecek temin etmeleri emredilen kişilere hitap edilmiş ve sözü geçen kişilere hac sırasında ticaretle uğraşmalarının mübah olduğu, bunda bir sakınca olmadığı haber verilmiştir. Bu âyetle ilgili Cessâs, Ebû Ümâme'den (ö. 86/705) şöyle bir rivayet aktarmıştır:

İbn Ömer'e sordum “Ben devemi kiraya verip Mekke'ye hacı götüren bir adamım. Acaba benim bu arada yapmış olduğum hac kabul olur mu?” İbn Ömer bana “Sen telbiye getiriyor, Arafat'ta duruyor, şeytan taşıyor musun?” diye sordu. Ben de “Tabi ki!” dedim. İbn Ömer de “Senin bana sorduğun bu soruyu bir adam Resûlullah'a sormuştu, o cevap vermemişti. Bunun üzerine ‘*Rabbinizden rızık istemenizde bir günah yoktur.*’ âyeti nazil olmuştu. Resûlullah da bunun üzerine adama ‘Siz hacısınız.’ buyurmuştu.” şeklinde bir cevap verdi.⁶⁰

Bakara Sûresinin 198. âyetinin tefsirinde Tahâvî, İbn Abbâs'tan gelen bir sebab-i nüzûl rivayetini aktarıırken Cessâs Ebû Ümâme'den gelen başka bir rivayete yer vermiştir.

Bakara Sûresinin 144. âyetinin sebab-i nüzûlü hakkında Tahâvî “Resûlullah (s.a.s.) on yedi veya on altı ay boyunca namazlarında Kudüs'e yöneldi. O aslında Kâbe'ye yönelmek istiyordu. Bundan dolayı Allah ‘*Yüzünü göğe doğru çevirmekte olduğnu görüyoruz. Seni hoşlanacağın bir kıbleye döndüreceğiz. Yüzünü artık Mescid-i Haram'a çevir.*’ âyetini

⁵⁷ Muhammed Ali es-Sâbüni, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Mektebetü'l-İsriyye, 1432/2011), 19.

⁵⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 118.

⁵⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbîyetü ve't-Türâs, ts.), 4/164; Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/37. Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/52, 87, 174, 175; 2/33, 154.

⁶⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/309; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/133-134, 330; 3/144-145, 399-400; Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî el-müsemmâ bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvid v.dğr. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/133.

indirdi.”⁶¹ şeklinde bir sebep-i nüzûle yer vermiştir. Aynı âyetin sebep-i nüzûlünü Cassâs “Resûlullah (s.a.s) on kûsur ay boyunca Beyt-i Makdis’e yöneldi. Ama o babası İbrahim’in (a.s.) kiblesini istiyor, Allah’a dua ediyor ve gökyüzüne bakıyordu. Bunun üzerine Allah ‘*Yüzünü göğe doğru çevirmekte olduğunu görüyoruz.*’ âyetini indirdi”⁶² şeklinde aktarmıştır.

Sonuç olarak her iki âlim tefsirlerinde esbâb-ı nüzûlden istifade etmişlerdir. Genel olarak aynı âyetlerde esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yer vermişlerdir. Çünkü Cassâs’ın tefsirinde ele aldığı âyetler Tahâvî’nin tefsirinde ele aldığı âyetleri kapsamaktadır ve zaten belirli âyetler hakkında sebep-i nüzûl rivayeti bulunmaktadır. Fakat bu iki tefsirde zikredilen rivayetler bazen farklılık göstermektedir. Kimi zaman da rivayetler aynı olsa da isnad zincirleri farklı olabilmektedir. Bu da hem tefsir rivayetlerinde, hem de diğer haberlerin rivayetlerinde karşılaşılan olağan bir durumdur.

1.5. Nâsîh ve Mensûh ile Tefsir Yapmaları

Lügatta “izâle etmek, değiştirmek, bir halden başka bir hale çevirmek, nakletmek”⁶³ manalarına gelen nesh sözcüğünün ıstîlâhî anlamı “Şer’i bir hükmü daha sonra gelen başka bir şer’i delille kaldırmak.” şeklindedir.⁶⁴ Nesh yalnızca ahkâm âyetleri için söz konusudur. Kur’an’da neshe oldukça nadir rastlanır.⁶⁵ Süyûtî (ö. 911/1505) mensûh âyetlerin sayısının 19-21 arasında olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) ise bu sayıyı beşe kadar indirmiştir.⁶⁷ Neshin tahsis, takyid, mübhemi beyan, mücmeli tafsil gibi terimlerden ayrı tutulması gerektiği ifade edilmiştir. Neshle ilgili rivayetlerin sayısı konusundaki ihtilaf bu terimlerin nesh alanından hariç tutulması veya neshe dâhil edilmesiyle ilişkilendirilebilir.⁶⁸

Kıyasladığımız eserler ahkâm tefsiridir, bu sebeple nesh konusundan özellikle bahsedilmelidir. Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*’ının mukaddimesinde neshe ilişkin fikirlerini ifade etmiş, bu fikirleri âyet ve hadislerle desteklemiş,⁶⁹ tefsirin devamında gerekli gördüğü yerlerde bu konuyu tekrar ele almıştır.

⁶¹ Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/146.

⁶² Cassâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/105.

⁶³ Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1414.), “nsh”, 3/61-61.

⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 122.

⁶⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 144-145.

⁶⁶ Celâleddin Abdîrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi-‘ulûmi’l-Kur’ân* (Dîmeşk: Dâru İbn Kessir, 1407/1987), 2/712.

⁶⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebir fi usûli’t-tefsir*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980), 35-38.

⁶⁸ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/580.

⁶⁹ Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/62-63.

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında nâsîh ve mensûha gerekli önemi vermiştir. Neshi “Nesh, hükmün ve tilavetin müddetini beyandır.”⁷⁰ şeklinde başka bir bakış açısıyla yeniden tanımlamış ve detaylı malumata ihtiyaç duyanların kendi eseri olan *el-Fusûl fi'l-usûl*'e başvurmalarını tavsiye etmiştir.⁷¹

Kur'an'ın Kur'an ile sünnetin Kur'an ile Kur'an'ın sünnetle, sünnetin sünnetle neshi gibi neshin farklı çeşitleri vardır. Aşağıda Tahâvî ve Cessâs'ın tefsirlerinde bu nesh çeşitleri hakkındaki tutumları incelenecektir

1.5.1. Kur'an'ın Kur'an ile Neshi

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında bazı âyetlerin nâsîh veya mensûh olduğuyla ilgili bilgilere yer vermiştir. Örneğin, Bakara Sûresinin 184. âyetinde geçen *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ* şeklindeki hükmün neshi hakkında farklı rivayetlere yer vermiştir. Bunlardan bir tanesi Seleme b. Ekvâ'dan (ö. 74/693) gelen “Bu âyet indiğinde isteyen oruç tutmayıp fide verebiliyordu. Nihayetinde bir sonraki âyet inince bu âyeti neshetti.”⁷² şeklindeki rivayettir. Tahâvî bu konuda birkaç rivayeti bir arada değerlendirdikten sonra söz konusu hükmün neshedilip edilmediği konusunda ihtilaf olduğunu ifade etmiştir.⁷³ Cessâs bu âyetteki nesh meselesini *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında değil *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde ele almıştır.

Kur'an'ın Kur'an ile neshi hakkında Cessâs'ın tefsirinde çeşitli örnekler bulmak mümkündür. Örneğin, Cessâs bazılarının “...Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için bir meblâğ vermesinde taraflara bir vebal yoktur...” mealindeki Bakara Sûresinin 229. âyetinin “Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz onu, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız?” mealindeki Nisâ Sûresinin 20. âyetiyle neshedildiği görüşünde olduğunu fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını ifade etmiştir.⁷⁴ Tahâvî bu âyete *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında yer vermiş fakat nesh meselesinden bahsetmemiştir.⁷⁵

Her iki müfessir Kur'an'ın Kur'an ile neshini kabul etmiş⁷⁶ ve tefsirlerinde bununla ilgili örneklere yer vermişlerdir. Fakat Tahâvî'nin

⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/344.

⁷¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/59.

⁷² Buhârî, “Tefsîr”, 26.

⁷³ Benzer bir örnek için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/340.

⁷⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/111; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/322, 378, 414; 2/76, 79, 106; 3/45, 50.

⁷⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/449-452.

⁷⁶ İşler, *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'an*'ı, 96; Merve Özdemir, *Cessâs'ın Nesh Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 105-106.

tefsirinde Kur'an'ın Kur'an ile neshinin örneklerine daha nadir rastlanır. Öyle ki her iki müfessirin aynı âyette Kur'an'ın Kur'an ile neshini ele aldığı bir örneğe rastlayamadık. Zaten sınırlı sayıda âyet neshe konu olmuştur. Her iki müfessir bazı âyetlerdeki nesh iddiasına karşı çıkmış, ilgili âyetlerde nesh olduğunu iddia edenleri eleştirmişlerdir.⁷⁷ Cessâs, Tahâvî'den farklı olarak tefsirinde nesh ile ilgili bazı prensiplere yer vermiştir.⁷⁸ Çünkü Cessâs'ın tefsiri *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı fıkıh usulü eserinin uygulaması mahiyetindedir. Bu sebeple usulî ilkelere çokça yer vermesi olağandır.

1.5.2. Sünnetin Kur'an ile Kur'an'ın Sünnet ile Neshi

Âlimler bu meselede ihtilaf halindedirler. Âlimlerin çoğunluğu Kur'an'ın sünneti ve tevâtür ile gelen sünnetin Kur'an'ı nesh edebileceği düşüncesindedirler. Ancak sünnetin⁷⁹ Kur'an'ı nesh etmesine İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) muhalefet etmişler, Kur'an'ın ve sünnetin ancak yine kendisi ile nesh edilebileceğini vurgulamışlardır.⁸⁰

Bu meselede Tahâvî âlimlerin çoğunluğu ile aynı görüştedir. Bu konuyla alakalı düşüncelerini *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ının mukaddimesinde izah etmiş ve çeşitli misaller vermiştir. Kudüs'e doğru namaz kılma uygulamasının⁸¹ “*Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin.*”⁸² âyetiyle nesh edildiğini belirtmiş ve bunun Kur'an'ın sünneti nesh edebileceğine örnek olduğunu ifade etmiştir.⁸³

Cessâs, sünnetin Kur'an ile nesh edilebileceği görüşündedir. Cessâs

⁷⁷ İlgili örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/428-430; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/74, 172, 490-491.

⁷⁸ İlgili örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/87, 320, 407, 481-482; 2/116; 3/10.

⁷⁹ Şâfiî, *er-Risâle* adlı eserinde sünnetin Kur'an'ı neshedemeyeceğini ifade etmekte ve bu sünnetin âhad mı, mütevâtir mi olduğuyla ilgili herhangi bir ayrıma gitmemektedir. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 65-68.

⁸⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 66-68; Bedreddin Çetiner, “Nesh”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 2000), 6/216-217.

⁸¹ Tetkik ettiğimiz kaynaklarda Kudüs'e doğru namaz kılmanın sünnetle sabit olduğunu gösteren bir rivayete rastlayamadık. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Çiftçi, “Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksa”, *Journal of Islamicjerusalem Studies* 20/3 (Aralık 2020), 319-336.

⁸² el-Bakara 2/144.

⁸³ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/61. Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/62, 63,64.

“*Oruç günlerinizin gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı...*”⁸⁴ âyetinin Ramazan gecelerinde yatsı vaktinden sonra veya gece uykusu sonrasındaki münasebet ve yeme-içmenin haram olmasını nesh ettiğini belirtmiştir. Daha önceki haram kılınmanın sünnetle sabit olması sebebiyle,⁸⁵ burada sünnetin Kur'an ile nesh edilebileceğine işaret olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶

Tahâvî, Allah'ın anne, baba ve akrabaya yapılan vasiyetin “*Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur.*”⁸⁷ âyetinde farz kılındığını, fakat bu emrin Resûlullah'ın “*لَا وَصِيَّةَ لِرِثٍ*” (Varise vasiyet yoktur.)⁸⁸ sözüyle nesh edildiğini ifade etmiştir. Bu Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ından sünnetin Kur'an'ı nesh etmesine verilebilecek bir örnektir.⁸⁹ Bu bize Tahâvî'nin sünnete verdiği önemi bir kez daha göstermektedir. Çünkü Tahâvî burada Kur'an'ın da sünnetin de Allah'tan olduğuna vurgu yapmıştır.⁹⁰

Cessâs Kur'an'ın sünnetle nesh olabileceği görüşündedir. Buna kanıt olarak “*Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir.*”⁹¹ âyetlerini zikretmiş ve sünnetin de vahiy ürünü olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'ın sünnetle neshi konusunda Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında örnekler bulmak mümkündür. Cessâs, aynen Tahâvî gibi Bakara Sûresinin 180. âyetinin “*Varise vasiyet yoktur.*” hadisiyle nesh edildiğini ifade etmiştir. Kur'an'ın ancak tevâtür yoluyla gelen sünnet ile nesh edilebileceğini, âhad haberler

⁸⁴ el-Bakara 2/187.

⁸⁵ Cessâs bu hükmün sünnetle sabit olduğunu ifade etmiştir. Fakat tetkik ettiğimiz kaynaklardan bunu teyit edememiş bulunmaktayız. Aksine bunun sünnetle sabit olan bir hüküm değil sahâbenin zannı olduğu ile ilgili bir rivayete rastlamış bulunmaktayız. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/493.

⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/232. Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/86, 291; 3/354.

⁸⁷ el-Bakara 2/180.

⁸⁸ Tirmizî, “*Vesâyâ*”, 5.

⁸⁹ Bu konuda Bağdat ve Mâverâünnehir Hanefileri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bir grup âlim burada sünnetin Kur'an'ı neshettiğini ifade ederken Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 493/1100) ve Serahsî (ö. 483/ 1090 ?) gibi diğer bir grup âlim neshin miras âyetiyle gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Bazı müellifler ise aynı meseleyi sünnetin Kur'an'a yaptığı ilave olarak değerlendirmişlerdir. Bk. Ferhat Koca, “*Nesh*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/582-583; Abdulkarim Jawish, *Irak ve Semerkant Hanefî Usulcülerinin Nesih Anlayışı (Cessâs ve Semerkandî Özelinde)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 58.

⁹⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/63. Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/65, 66.

⁹¹ en-Necm 53/3, 4.

ile âyetlerin neshinin câiz olmadığını vurgulamıştır.⁹²

Sonuç olarak, her iki âlim, Kur'an'ın sünnetle, sünnetin ise Kur'an ile nesh edilebileceğini câiz görmüşlerdir. Kur'an'ın ancak tevâtür yoluyla gelen sünnet ile nesh edilebileceğini ayrıca ifade etmişlerdir. Bu nesh çeşidi ile ilgili her iki tefsirde sınırlı sayıda örnek vardır. Tahâvî bu nesh çeşidine yalnızca tefsirinin girişinde değinmekte ve tefsirinin ilerleyen bölümlerinde tekrar bu konuya değinmemektedir.

1.5.3. Sünnetin Sünnetle Neshi

Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında sünnetin sünnetle neshi konusundaki örneklere diğer nesh türlerinden daha fazla rastlanır. Tahâvî başka bir eserinde çok sayıda kişi tarafından aktarılan rivayetin haber-i vâhid durumunda kalan rivayete göre hüccet olduğunu, haber-i vâhidin ise mütevâtire göre delil teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.⁹³ Ancak tefsirinde sünnetin sünnetle neshi konusunda haber-i vâhidin mütevâtir haberi nesh edip edemeyeceği türünden bir derecelendirmeye, hangi sünnetin hangisini nesh edeceği ile ilgili bir ayrıma rastlanmamaktadır.

Tahâvî, İbn Mes'ûd'un, Habeşistan'a gitmeden önce Allah Resûlü'ne namazdayken selam verdiklerini Hz. Peygamber'in de namazdayken selamlarını aldığını, Habeşistan'dan döndükten sonra Allah Resûlü'nün yanına gittiğinde onu namaz kılariken bulduğunu, selam verdiğini, ancak Hz. Peygamber'in selamını almadığını, namazını tamamlayana kadar beklediğini ve ardından "Allah dilediği hususu farz kılar. Namazda konuşmamak da Allah'ın farz kıldıklarındandır."⁹⁴ şeklinde bir açıklama yaptığını aktarmıştır.⁹⁵ Tahâvî gerek bu rivayetten, gerekse "*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde kulluk edin.*"⁹⁶ âyeti gelene kadar insanların namazdayken konuştuklarını haber veren rivayetten⁹⁷ yola çıkarak, önceleri namazda konuşmanın mübah olduğunu, sonradan nesh edildiğini ifade etmiştir.⁹⁸

Cessâs Kur'an'ın, kendi âyetlerini neshetmesi ve sünnetin yine kendisini neshetmesi meselesinde bir görüş ayrılığının olmadığını, her iki delilin yine kendi cinsinden olan delillerle nesh olunabileceği konusunda

⁹² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/165-166.

⁹³ Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk. M. Zuhri en-Neccâr (Beyrut: 1987), 4/38.

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Amel fi's-Salâh", 21 (No. 1199).

⁹⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/213.

⁹⁶ el-Bakara 2/238.

⁹⁷ Buhârî, "Amel fi's-Salâh", 21 (No. 1200).

⁹⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/213. Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/103, 126, 217.

ümme arasında fikir birliği bulunduğunu ifade etmiş, bu konudaki esas görüş ayrılığının farklı delillerin birbirini neshi konusunda olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹ *Ahkâmü'l-Kur'ân*'nda Kur'ân ve mütevâtir sünnetin, haber-i vâhidle neshinin câiz olmadığını, haber-i vâhidin kendisi gibi âhâd haberlerle ve kendisinden daha sağlam olan delillerle neshinin câiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰ Ancak tefsirinde bu nesh çeşidiyle ilgili bir örneğe rastlanmamaktadır.

Tahâvî ve Cessâs sünnetin sünnetle neshinin caiz olması konusunda ittifak halindedirler. Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'ân*'nda bazen nesh konusuyla alakalı tafsilatlı kâideler yer vermiştir.¹⁰¹ Ancak sünnetin sünnetle neshi ile ilgili bir örneğe tefsirinde rastlanmamaktadır. Tahâvî'nin tefsirinde ise nesh konusundaki en fazla örnek sünnetin sünneti neshi konusunda yoğunlaşmaktadır. Çünkü tefsirinde Tahâvî'nin muhaddis kimliği ön plana çıkmıştır.

Rivayet başlığı altındaki incelemeye ek olarak incelenen tefsirlerden kronolojik olarak sonra gelenin önce gelenden istifade ettiği tespit edilmiştir. Cessâs'ın nakilde bulunduğu âlimler listesinde Tahâvî de yer almaktadır. Zira *Ahkâmü'l-Kur'ân*'nın çeşitli bölümlerinde Tahâvî'den alıntılar yapmıştır.¹⁰² Tevbe Sûresinde zekatın verileceği kesimleri açıklarken “Zekat verilmesi haram olan akrabalar” başlığı altında Haşimoğullarına zekat verilmesinin yasak olduğunu ifade eden rivayetleri doğrudan Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ından aktarmıştır.¹⁰³

2. Re'y

Re'y tefsiri öncelikle Kur'an'ın kendisi, sünnet, sahâbe ve tâbiinden gelen rivayetlere başvurulduktan sonra, Arap dili, edebiyatı ve diğer lüzumlu bilgilerin tuttuğu ışık ile müfessirin kendi çaba ve görüşleriyle Kur'an'ı açıklaması demektir.¹⁰⁴ Bu tür tefsire et-tefsîru'l-ma'kûl ve et-tefsîru'd-dirâye isimleri de verilmektedir.¹⁰⁵ Bu başlık altında Tahâvî ve Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ları hadis usûlü, fıkıh usûlü ve fıkıh ilimlerinden istifade etmeleri açısından incelenip değerlendirilecektir.

2.1. Hadis Usûlü Açısından

Hadis usûlü bir rivayetin isnad ve metnini belli başlı kriterlerden

⁹⁹ Özdemir, *Cessâs'ın Nesih Anlayışı*, 105.

¹⁰⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/25-26.

¹⁰¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/85.

¹⁰² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/487, 619; 2/232, 420; 3/566.

¹⁰³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/169.

¹⁰⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230.

¹⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230.

geçirerek o rivayetin kabul veya reddedileceğini belirleyen ilimdir.¹⁰⁶ Hadis usulü geniş bir alandır. Bu sebeple kıyaslamamız, incelediğimiz iki tefsirde farklı ve zıt anlamlı hadislerin ele alınışı ile müfessirlerin haber-i vâhîde yaklaşımları konuları ile sınırlı tutulacaktır.

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ının giriş kısmında hadisleri delil olarak kullanırken ne gibi kıstaslara özen gösterdiğini belirtmemiş veya hadis usulü ile ilgili açıklayıcı malumat vermemiştir. Fakat kimi zaman zıt veya farklı anlamdaki hadisler arasındaki tercihini belirtirken bazı açıklamalar yapmıştır. Bazen hadisleri isnad ve metin açısından tenkit etmiş ve konu edindiği hadislerin âhad,¹⁰⁷ muttasıl,¹⁰⁸ munkatî¹⁰⁹ veya mürsel¹¹⁰ haberler olduklarını ifade etmiştir. Cessâs ise *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ına giriş mahiyetinde kaleme aldığı *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde hadis usulü ile ilgili görüşlerini yazmıştır.¹¹¹ Tahâvî ve Cessâs tefsirlerinde rivayetleri isnadlarıyla birlikte nakletmişlerdir.

Tahâvî'nin farklı ve zıt anlamlı rivayetler arasındaki tercih kriterleri haberin sahâbeden gelmesi, kronolojik olarak sonra olması, içerdiği kelimelerin sözlük anlamına uygun olması şeklinde özetlenebilir.

Tahâvî iki haber arasında bir seçim yapması gerektiğinde bu iki haberden birisi sahâbeden diğeri tabînden gelmiş ise tercihini sahâbenin rivayetinden yana yapmıştır. Örneğin, İbn Abbâs ve İbn Ömer'den sefere çıkan ve vardığı şehirde on beş gün konaklamaya niyetlenen kimsenin namazlarını kısaltmaması gerektiğini bildiren bir rivayet¹¹² nakletmiştir. Aynı konuyla ilgili tabînden Saîd b. Müseyyeb'den (ö. 94/713) gelen ve seferinde dört gün kalmaya niyetlenen birisinin namazlarını kısaltmaması gerektiğini ifade eden başka bir rivayet nakletmiştir.¹¹³ Tahâvî ilk haberi, Resûlullah'ın ashâbından gelmiş olması nedeniyle tercih ettiğini belirtmiş ve Allah Resûlü'nden gelen bu görüşü güçlendiren başka rivayetler aktararak ilk haberin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştır.¹¹⁴

Tahâvî iki rivayet arasında bir seçimde bulunacağı zaman, kronolojik

¹⁰⁶ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 5; Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru mustalahi'l-hadis* (Riyad: Mektebü'tü'l-Maârif, 1417/1999), 17.

¹⁰⁷ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/29.

¹⁰⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/234.

¹⁰⁹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/339; 2/136.

¹¹⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/448.

¹¹¹ Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'usûl*, thk. 'Uceyl Câsim en-Neşemî (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1994), 3/29-245.

¹¹² Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 2/534.

¹¹³ San'ânî, *el-Musannef*, 2/535.

¹¹⁴ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/192.

olarak sonra olanı seçmiştir. Örneğin, İbn Abbâs'ın rivayet ettiği Hâşimoğullarının sadaka almalarına izin veren¹¹⁵ ve bunu yasaklayan¹¹⁶ iki ayrı haberi nakletmiştir. Sadaka almayı yasaklayan rivayette İbn Abbâs'ın, Resûlullah'ın vefatından sonra geçerli olan Hâşimoğulları ile ilgili hükmü bildirdiğini ifade etmiştir. Ardından ilk rivayetin Cenâb-ı Allah'ın Hâşimoğullarına sadakaları yasaklamasından önceki zaman dilimini kapsadığını belirtmiş ve sonraki rivayeti tercih etmiştir.¹¹⁷

Tahâvî'nin bir diğer tercih sebebi kelimenin sözlükteki manasıdır. Örneğin, Bakara Sûresinin 197. âyetinin¹¹⁸ tefsirinde Mücâhid'den, sahâbe ve diğer tabiînden birkaç rivayet aktarmıştır. Bu rivayetlerde “جِدَالٌ” sözcüğü “kavga” olarak açıklanmıştır. Mücâhid'den gelen başka bir haberde ise aynı sözcük “şüphe” olarak açıklanmıştır. “جِدَالٌ” sözcüğü Arap dilinde “tartışma” manasına geldiği için Tahâvî, burada birinci görüşü tercih etmiştir. Ayrıca delil olması bakımından, tartışma manasına gelen bu sözcüğü içeren Mücâdele Sûresinin 1. âyetini ve Mü'min Sûresinin 35. âyetini zikretmiştir.¹¹⁹

Cessâs'ın farklı ve zıt anlamlı rivayetler arasındaki tercih kriterleri; önceki neslin amel ettiği haberin tercih edilmesi, âm ve hâs olan iki haberden fıkıh âlimlerinin hakkında fikir birliği olduğu haberin tercih edilmesi, bir kişiden gelen iki zıt rivayetin her ikisinin de terk edilmesi, bir hususta yasaklayan ve serbest bırakan iki ayrı haberden yasaklayan haberin tercih edilmesi ve Kur'an'ın zâhirine ve mütevâtiren gelen başka rivayetlere göre hareket edilmesi şeklinde özetlenebilir.

Cessâs, birbirine zıt hadislerde eğer iki rivayetten birisinde önceki neslin amel ettiği diğerinde ise amel etmediği bir durum varsa, amel edilen haberi tercih etmiştir. Örneğin, Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında Fâtiha Sûresinin sesli olarak kıraat edildiği namazlarda besmele-i şerifin nasıl okunacağı konusunda Resûlullah'tan farklı haberler geldiğini, fakat selefın çoğunluğunun amelinin besmele-i şerifi gizli kıraat etmek olduğunu ifade ettikten sonra kendi görüşünün de gizli okunması yönünde olduğunu belirtmiştir.¹²⁰

Birisi âm, diğeri hâs iki haberin bulunduğu durumlarda Cessâs haberler hakkında fıkıh âlimlerinin fikir birliği olup olmadığına bakmış ve hakkında fikir ayrılığı olan haberi terk etmiştir. Örneğin, bu usûle istinaden birisi

¹¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *es-Sahîh*, nşr. Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1992), 4/60.

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2012), 1/200.

¹¹⁷ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/377.

¹¹⁸ فَلَا رَيْبَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ

¹¹⁹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/35.

¹²⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/17.

bitkilerden zekât alınmayacağını, diğeri yağmurla sulanan bitkilerden onda bir oranında zekât alınacağını söyleyen iki rivayetten fakihlerin fikir birliği ettiği ikinci haberi tercih etmiştir.¹²¹

Bir kişiden, birbirine zıt iki rivayetin geldiği durumlarda Cessâs, her iki rivayeti de terk etmiş ve ilgili kimseden o hususta rivayet yokmuş gibi davranmıştır. Bu prensibinde rivayetlerin sıhhat dereceleri Cessâs'ın tavrını etkilememiştir. Örneğin, Cessâs bir kişinin yolculuğa çıktığında ulaştığı yerde mukîm sayılabilmesi için burada en az on beş gün kalmaya niyetlenmesi gerektiği görüşündedir. Saîd b. Müseyyeb'den gelen bir rivayete dayanarak gidilen yerde mukîm sayılma süresinin dört gün olduğuna dair iddialara karşılık yine Saîd b. Müseyyeb'den gelen ve bu sürenin on beş gün olduğunu ifade eden rivayeti öne sürerek bu haberlerin ikisinin de terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²² Tahâvî ise bu meseleyi izah ederken Saîd b. Müseyyeb'den gelen ve "on beş gün" görüşünü ihtiva eden rivayetten hiç bahsetmemiştir. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'da da bu rivayet geçmemektedir.

Bir hususta yasaklayan ve serbest bırakan iki ayrı haber varsa, Cessâs yasaklayan haberi tercih etmiştir. Örneğin, at etlerinin yenilmesini yasaklayan ve mübah kılan rivayetler aktarıldığını ve bu rivayetlerden yasaklayanların tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²³

İki rivayetin birbiriyle çeliştiği durumlarda Cessâs, Kur'an'ın zâhirinin ve Allah Resûlü'nden mütevâtiren gelen diğer rivayetlerin gerektirdiği şekilde hareket etmiştir. Örneğin, İslâm devletinde hayatlarını sürdüren gayrimüslimlerin diyetlerinin Müslümanların diyetleriyle eşit olduğu hususunda "Kâfirin diyeti Müslümanın diyetinin yarısı kadardır."¹²⁴ şeklindeki bir rivayete istinaden yapılan bir itiraza cevaben, bu rivayetin hem Kur'an'a hem de Allah Resûlü'nden tevâtüren gelen diğer rivayetlere aykırı olması nedeniyle geçersiz olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵

Cessâs, birbirinin zıddı gibi görünen iki rivayeti uzlaştırma yoluna gitmiştir. Örneğin, dışarıda cinâyet işledikten sonra Kâbe'ye iltica eden birisine kısasın uygulanıp uygulanmayacağı hususunda iki haber gelmiştir. Bu haberlerden bir tanesi bu kişiye Kâbe'de kısas uygulanacağını, diğeri ise Kâbe'den çıkarılıp daha sonra uygulanacağını belirtir. Cessâs, bu iki

¹²¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/12, 14; Benzer bir örnek için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/17.

¹²² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/256.

¹²³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/183-184.

¹²⁴ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfetâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 2012), "Kasâme", 36.

¹²⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/239-240.

haberinin bir farkının olmadığını, çünkü her iki haberin neticede aynı şeyi ifade ettiğini söyleyerek iki haberi uzlaştırma yoluna gitmiştir.¹²⁶

Tahâvî ve Cessâs'ın tefsirlerinden haber-i vâhîde yaklaşımları ile ilgili bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Tahâvî'ye göre çok sayıda kişi tarafından aktarılan rivayet, haber-i vâhid durumunda kalan rivayete göre hüccettir. Haber-i vâhid mütevâtire göre delil teşkil etmez. Çünkü haber-i vâhidde unutmama, yanlışlık ve gaflet olabilir.¹²⁷ Yani Tahâvî, çoğunluk tarafından aktarılan haberleri tercih etmiştir. Örneğin, Bakara Sûresinin 125. âyetini açıklarken İbn Abbâs'tan birbirinin zıddı olan iki rivayet aktarmıştır. Bu rivayetlerden birinin râvîsi sadece Tâvûs (ö. 106/725) iken, diğerinin Atâ, Mücâhid ve Ebû Fâhite (ö. 127/744) olmak üzere üç râvîsi vardır. Burada Tahâvî "فكان ثلاثة أولى بالحفظ من واحد" (Üç kişinin hafızası bir kişinin hafızasından üstündür.) diyerek üç kişinin rivayet ettiği haberi tercih etmiştir.¹²⁸

Cessâs tefsirinde gerekli gördüğü yerlerde bazı âyetlerle haber-i vâhid arasında ilinti olduğunu ifade ettikten sonra âyetin haber-i vâhidin kabulü için delil olduğunu belirtmiş ardından bunun gibi rivayetlerin dindeki önemini kanıtlama yönünde çaba göstermiştir. Örneğin, Bakara Sûresinin 159. âyetini¹²⁹ Hz. Peygamber'den tek başına bir hadis işiten birisinin duyduğu bu hadisi diğer insanlara aktarmasının gerekliliğine bir delil olarak sunmuştur.¹³⁰ Cessâs, âhad haberleri kabul etmeyenlerin görüşlerini ispatlamak için kullandıkları âyetleri açıklarken bu âyetlerin haber-i vâhidin reddedilmesini değil aksine kabul edilmesini gerektireceğini kanıtlamaya çalışmıştır.¹³¹

Cessâs, sika bir râviden gelen, ayrıca selef âlimleri tarafından müspet karşılanan haber-i vâhidin kabul edilebileceği görüşündedir. Bazen bu görüşünü kanıtlamaya çalışmıştır. Örneğin, kıblenin tahviliyle ilgili âyetin¹³² açıklamasında ashâbdan birisinin o esnada namaz kılan bir grup sahâbeye bu âyeti aktarmasının ardından namazdakilerin hemen yönlerini değiştirdiklerini, bunun sahâbe nezdinde tek kişinin rivayetinin kabul edilebileceğine delil olduğunu ifade etmiştir.¹³³

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında "Haber-i vâhid dinde delil olarak kullanılır ancak kesin bilgi ifade etmez. Bu yönüyle tevâtüren gelen

¹²⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/22.

¹²⁷ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/38.

¹²⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/574. Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/162, 185.

¹²⁹ إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ تَعْدَمَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ

¹³⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/100.

¹³¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/204.

¹³² el-Bakara 2/144.

¹³³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/87; Benzer bir örnek için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/100.

rivayetlerden ayrılır. Ancak daha sonraları çoğunlukça kabul edilmiş olan bazı âhad haberler mütevâtir haber gibidir.”¹³⁴ “Haber-i vâhid ile Kur’an’a itiraz edilemez¹³⁵ ve bu tür haberlerle Kur’an’ın neshi mümkün değildir.”¹³⁶ gibi haber-i vâhidle ilgili birçok prensibe işaret etmiştir.

Sonuç olarak Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ın giriş bölümü hüviyetinde olan *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde hadis usûlü ile ilgili görüşlerine yer verirken, Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an*'ının girişinde bu türden bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Her iki müfessir, birbirinin zıddı olan iki haberi uzlaştırmaya çalışmaları ve bu haberler arasında seçim yapmaları açısından benzerlik göstermektedirler. Bu seçimleri yaparken kullandıkları kriterlerde Tahâvî'nin muhaddis kimliğinin, Cessâs'ın ise fakih kimliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Haber-i vâhid konusuna Cessâs tefsirinde fazlaca temas ederken Tahâvî yalnızca birkaç yerde aktardığı rivayetin haber-i vâhid olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Bu durum Tahâvî'nin hadis alanında birçok eserinin olması ve hadis ilminin kapsamına giren açıklamalara bu eserlerinde zaten yeterince yer vermesi ve tefsirinde bu açıklamalara gerek duymamasıyla açıklanabilir.

2.2. Fıkıh Usûlü ve Fıkıh Açısından

Müctehidin tafsîlî delillerden şer'î-amelî hükümleri çıkarabilmesine yarayan kurallar bütününe usûlü'l-fikh denir.¹³⁷ Fıkıh usûlünün ana kaynakları Kur'an ve Sünnettir. Bu kaynaklar üzerinde âlimlerin fikir birliği vardır. Tahâvî'ye göre de Kur'an ve Sünnet iki ana kaynaktır. Tahâvî bağımsız bir fıkıh usûlü eseri te'lif etmemiştir ancak *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında, fikhî hükümler ihtiva eden âyetlerin açıklamasını yapmış olması sebebiyle fıkıh usûlünün metotlarını tatbik etmiştir.

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında sünnet meselesi üzerinde özellikle durmuştur. Birkaç yerde sünnetin Kur'an'a ilave bazı hükümler getirdiğini hassaten belirtmiştir.¹³⁸ Bir iki yerde Hanefî fakihlerin rivayetlere aykırı bazı görüşlerini “Hz. Peygamber ve ashâbından gelen haberler nazardan daha evladır”,¹³⁹ “İbn Abbâs ve İbn Ömer'in görüşleri bizim nazarımızda Ebû Hanîfe, Züfer (ö. 158/775), Muhammed ve Ebû Yûsuf'un görüşlerinden daha üstündür”¹⁴⁰ diyerek reddetmiştir. Ancak *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında başka bir yerde söz konusu haberlerin İmâm-ı Âzam, İmam Züfer, İmam

¹³⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/368.

¹³⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/28.

¹³⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/22, 518.

¹³⁷ Abdolvahhâb Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2003), 17; Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 28.

¹³⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/69, 197, 198; 2/97.

¹³⁹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/300.

¹⁴⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/314.

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e kesintisiz bir yolla ulaşmadığını, eğer böyle bir yolla ulaşmış olsaydı kesinlikle gereği gibi görüş bildireceklerini, zira hiç kimsenin Allah Resûlü'ne muhalefet etme hakkının olmadığını belirterek onların sünnete aykırı görüşlerinin sebebini açıklamak için çaba göstermiştir.¹⁴¹ Bu bilgilerden Tahâvî'nin sünnete verdiği önem anlaşılakta buna ilaveten onun müstakil bir müctehid olduğu ön plana çıkmaktadır. Tahâvî, kendisini belirli bir mezhebin veya fakihin görüşlerini tamamen benimsemek zorunda görmemiş ve kendi prensiplerine uymayan bir görüşü rahatlıkla tenkit edebilmiştir.

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında fıkıh usûlü kurallarından detaylı bir biçimde yararlanmıştır. Ayrıca tefsirine giriş olarak "tevhid esasları, Kur'an manalarının istinbatı, delâletlerinin ve lafızlarındaki ahkâmın istihrâc yolları, Arab'ın deyişleri, lügavî isimlerin ve şer'î ibârelerin çeşitli kullanımları" konularını içeren *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı bir fıkıh usûlü eseri telif etmiştir.¹⁴²

Cessâs, âyetlerden hüküm istinbatı sırasında *el-Fusûl fi'l-usûl*'de kaleme aldığı prensiplere sadakat göstermiş ve yoğun bir şekilde bu eserine atıfta bulunmuştur.¹⁴³ *el-Fusûl fi'l-usûl*'de tafsilatlı olarak değindiği usûl prensiplerine istinaden âyetlerden hükümler çıkarmıştır. Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı, bu eserinin pratiğe dökülmüş hali gibidir. Ayrıca Cessâs, tefsirinde Hanefî mezhebinin kabul etmiş olduğu Kur'an ve Sünnet dışındaki hüküm kaynaklarının meşrû olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır

2.2.1. İctihad Görüşleri

İctihad lügatta "tâkat, meşakkat" anlamına gelen cehd kökünden türemiştir¹⁴⁴ ve "zor bir işi başarmak için insanın var gücünü harcaması ve imkânları seferber etmesi" manasına gelir. İctihadın istilahtaki manası ise fakihin, şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden çıkarabilmek için olanca gücünü ortaya koymasdır.¹⁴⁵

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında icthad ile eş anlamlı olan istinbat¹⁴⁶ ve istihrâc¹⁴⁷ sözcüklerini kullanmıştır. Bu sözcükleri kullandığı yerlerde

¹⁴¹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/300.

¹⁴² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/6.

¹⁴³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/19, 161, 429.

¹⁴⁴ Mecduddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebetü't-tahkîkî't-turâsî fî müesseseti'r-risâle (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005), 275.

¹⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahâtü Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 17; Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, 437.

¹⁴⁶ İstinbat fıkıh usûlü terimi olarak "icthad ve kavrayış yoluyla naslardan hüküm çıkarmak" anlamına gelmektedir. Ferhat Koca, , "İstinbat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 23/368.

¹⁴⁷ İstihrâc her ne kadar bir hadis terimi olarak "Bir hadis kitabındaki bütün rivayetleri bir müellifin kendisine ulaşan başka senedlerle rivayet etmesi." anlamına gelse de

“Sünnetle kesin olarak sabit olan bir meselede ayrıca ictihada gerek yoktur.” demiştir. Bazen ashâbın aktardığı rivayetlerin, istinbat ya da re’ye istinaden söylenmiş olamayacağını vurgulayıp, bu sözleri Resûlullah’tan almış olmalarının gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁸ Tahâvî tefsirinde âyet, hadis, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden hüküm istinbatı yapmıştır.

Tahâvî’nin *Ahkâmü’l-Kur’ân*’ında âyetlerden hüküm istinbatına çok az rastlanır. Bu istinbat çeşidine Tahâvî’nin zekâtın kimlere verileceği konusunda açıklama yapan âyetin “*Allah yolunda çalışıp cihat edenlere*”¹⁴⁹ bölümünden kastın ne olduğu ile ilgili yaptığı açıklama örnek verilebilir:

“Bu Allah yolundakilere yardım etmektir. Mücahitler onlardandır. Onlara cihat etmeleri için yardım yapılır. Kendilerine verilen mallar mülkleri olur. Onlardan kim kendi mülküne verilen maldan cihat için bir harcamada bulunmadan ölürse o mal onun terekese olur ve terekeye ne uygulanırsa ona da o yapılır.”¹⁵⁰

Tahâvî *Ahkâmü’l-Kur’ân*’ının birçok yerinde hadislerden hüküm çıkarmıştır. Şu ifadeler Tahâvî’nin hadislerden hüküm çıkarmasına örnek verilebilir:

“İbn Ümmü Mektum, Hz. Peygamber’e ‘Mescitle aramda bazı engeller var, bazen kılavuz bulabiliyorum, bazen de bulamıyorum.’ dedi. O da ‘Sen ezanı duyuyor musun? Ezanı duyduğunda ona yürü gel.’ buyurdu. Daha sonra başka bir adam Hz. Peygamber’e buna benzer bir soru sormuş o da ‘Ezanı duyuyorsan yaklaş gel.’ diye cevap vermiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: ‘İçimden öyle geçiyor ki, bir adamı insanlara namaz kıldırmak üzere tayin edeyim de sonra gidip namaz kılmayanların evlerini ateşe vereyim.’¹⁵¹ Resûlullah’ın ‘Ezanı duyuyor musun?’ sözünün anlamı bize göre namaz vaktinin girdiğini bilmektir. Çünkü Allah Resûlü o esnada namaz vakitlerini günün saatlerine göre değil, sadece duyduğu kametle ve namazın girdiği haberiyle öğrenebilen görme engelli birisiyle konuşuyordu. Kaldı ki söz konusu kişi görme engelli değil de sağır biri dahi olsaydı, -namaz vaktinin girdiğini öğrenmesi halinde- namaza gelme

Tahâvî tarafından lügat anlamı olan “çıkarmak” esas alınarak ictehad manasını ifade etmek için kullanılmıştır. Bk. Kemal Sandıkçı, “Müstahrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/111.

¹⁴⁸ Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/186, 338-339.

¹⁴⁹ et-Tevbe 9/60.

¹⁵⁰ Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/367-368; Benzer bir örnek için bk. Tahâvî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/116; Tetkik ettiğimiz kaynaklarda Tahâvî’den önce âyetin ilgili bölümüne bu anlamı veren bir fakih bulunmamaktadır. Ayrıca bk. Murtaza Köse, “Fî Sebîlillâh” Kavramının Zekât Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran/2004), 107-134; Beytullah Aktaş, *Kur’an’a Göre Zekâtın Harcama Kalemleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 111-122, 158-160.

¹⁵¹ Buhârî, “Ezân”, 29.

konusunda üzerine düşen farz, işitme sorunu olmayan bir kimseden farksız olur ve sağrılık, onun bu yükümlülüğünü kaldırmazdı.¹⁵²

Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında sahâbe ve tabiîn sözlerinden hüküm çıkarmaya örnekler bulmak mümkündür. Örneğin, Cuma Sûresinin 9. âyetinde geçen *إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ* ifadesinin tefsirinde Mesrûk (ö. 63/683 ?), Müslim b. Yesâr (ö. 100/718) ve Dahhâk'ın (ö. 105/723) âyetten maksadı vakit olarak açıkladıklarına dair rivayetler zikretmiştir. Mücâhid ve Zührî'den (ö. 124/742) ise burada kastedilenin ezan olduğuyula ilgili rivayetler nakletmiştir. Ardından kendi çıkarımlarını şu şekilde ifade etmiştir:

“Mücâhid ve Zührî alışverişi yasaklayan şeyin zeval vakti değil ezan olduğunu açıklamışlardır. Hâlbuki zevalden sonra insanların Cuma namazına gelmeleri gerekir. Bu takdirde ezanın geciktirilmesi onların Cuma namazına gelmelerine engel olmaz. Çünkü insanların alışveriş yapmalarını yasaklayan şey daha sonra okunan ezan değil vaktin girmesidir. Nasıl ki zeval anında okunan ezanın bir anlamı yoktur, bu durumda zevalden sonra okunan ezan, namaza gelişi ve namazdan alıkoyacak şeyleri terk etmek vacip olduktan sonra okunmuş olur.”¹⁵³

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında ele aldığı her âyetten hüküm çıkarmış ve bu hükümler için ayrı ayrı başlıklar açmıştır.¹⁵⁴ Bakara Sûresinde anlatılan Bakara kıssasındaki¹⁵⁵ “*Ne yaşlı ne de çok genç, ikisinin ortası*” şeklindeki tariften, icthadın cevazına delil bulmuştur. Burada bahsedilen ineği bulmak için icthad etmeye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında hadislere çokça müracaat etmektedir ancak hadislerden hüküm çıkardığı bir örneğe incelememiz esnasında

¹⁵² Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/147-148; Benzer örnekler için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/114, 142; 2/72; Tetkik ettiğimiz kaynaklarda Tahâvî'den önce bu hadisten böyle bir hüküm çıkaran bir fakihe rastlamadık. Ayrıca bk. Neslihan Çetinkaya Görmüş, *İslam Fıkhiında Engellilerin İbadet Hukuku* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

¹⁵³ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/139-145; Benzer bir örnek için bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/272. Müracaat edilen kaynaklardan yapılan incelemelerde Cuma Sûresinin 9. âyetinin tefsirinde Mesrûk, Müslim b. Yesâr ve Dahhâk'ın “vakit”, Mücâhid ve Zührî'nin “ezan” açıklamalarını zikrettikten sonra Tahâvî'nin yaptığı gibi, insanların alışveriş yapmalarını yasaklayan şeyin ezan değil vaktin girmesi olduğu çıkarımını yapan bir âlime rastlanamamıştır. Dolayısıyla bu çıkarımın Tahâvî'nin özgün yorumu olduğuna hükmedilmiştir. Bk. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 6/295; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr-ürü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib (Suud: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 3/727.

¹⁵⁴ Örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/328-392.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/68.

¹⁵⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/35. Diğer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/182-200; 2/394, 395, 396; 3/383-386.

rastlanamamıştır. Aynı şekilde sahâbe ve tâbiîn sözlerine dayanan, Cessâs'a ait bir ictihada da rastlanamamıştır.

Sonuç olarak Tahâvî'nin yaptığı icihadlar çoğunlukla hadislere dayanmaktadır. Onun hadis ilmindeki yetkinliği göz önüne alındığında bu durumun sebebi anlaşılabilir. Tahâvî'nin nadiren âyetlerden ve sahâbe ve tâbiîn sözlerinden de hüküm çıkardığı görülür. Cessâs ise incelediği âyetlerin tamamından, çok sayıda ve dolaylı hükümler çıkarmıştır. Bunun sebebi Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında fakih kimliği ile ön plana çıkmış olmasıdır. Diğer taraftan Cessâs'ın tefsirinde hadislerden, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden çıkarılan bir hükme rastlanamamıştır.

2.2.2. İcmâ Görüşleri

İcmâ, bir meselenin şer'î hükmü hakkında, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, herhangi bir asırda yaşayan bütün İslâm müctehidlerinin fikir birliği etmeleridir.¹⁵⁷ *Ahkâmü'l-Kur'an*larından anlaşıldığı üzere Tahâvî ve Cessâs icmâyı kabul etmişlerdir. Cessâs Hanefî mezhebinin bu delili kabul etmesi ve kendisinin mezhebe olan bağlılığı sebebiyle *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında icmâyı kullanmakla kalmamış icmâyı savunma yoluna gitmiştir. Tahâvî ise herhangi bir savuma kaygısı gütmeden sadece yeri geldiğinde bu delili kullanmıştır.

Tahâvî icmâ konusuna *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında birkaç kere temas etmiştir. Ortaya atılan düşüncenin kitap, sünnet veya icmâdan birisiyle sabit olmadığı için onaylanmasının mümkün olmayacağını belirtmiştir.¹⁵⁸ Bir başka yerde de eşi vefat eden hamile bir kadının iddetinin doğumun gerçekleşmesiyle biteceğini, bu sürenin dört ay on gün olmayacağını, bu konuda ulemânın icmâsı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹ Başka bir yerde ise "Zekât vermekle yükümlü olan kimseler âlimlerin icmâsına göre şu kimselerdir."¹⁶⁰ ifadesini kullanmıştır.

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında bazı âyetleri icmânın kabulüne delil olarak sunmuştur. Örneğin "Yoksa siz, Allah, içinizden, cihad edip Allah, peygamber ve müminlerden başkasını kendilerine sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarmadan bırakılacağınızı mı sandınız?"¹⁶¹ âyetini zikrettikten sonra bu âyetin Hz. Peygamber'e boyun eğmenin lüzumunu ifade ettiği gibi Müslümanın müminlere tabi olmasının lüzumunu ve onlardan yüz çevirmekten vazgeçmesinin ehemmiyetini bildirdiğini bu durumun ise icmânın şer'î bir delil olduğunu kanıtladığını ifade etmiştir.¹⁶²

¹⁵⁷ Bilmen, *İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 16; Şa'bân, *Usûlü'l Fıkh*, 105.

¹⁵⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/335; 371.

¹⁵⁹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/342.

¹⁶⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/257.

¹⁶¹ et-Tevbe 9/16.

¹⁶² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/87; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/34-35, 250, 281; 3/189-190.

Ayrıca Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde icmâya her asırda imkân olduğu, icmânın naklî veya ictihâdî bir kaynağa dayanabileceği, kaç çeşit icmâ olduğu, kimler arasında icmânın olabileceği, icmânın vuku bulması için gerekli zaman, Medine ehlinin icmâsı ve benzeri muhtelif meseleleri detaylı olarak ele almıştır.¹⁶³

2.2.3. Kıyas Görüşleri

Kıyas “Kitap, sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek” anlamına gelmektedir.¹⁶⁴ Kıyasa en çok ehemmiyet veren ulemânın Hanefî fakihler olduğu bilinmektedir. Bu sebeple kendilerine re’y ehli adı verilmektedir.¹⁶⁵

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'ân*'nda birçok defa meselelerin hükümlerini kıyas kullanarak izah etmiştir.¹⁶⁶ Ancak hadis ve kıyas arasında bir tercih yapacak olduğunda, hakkında kesin hüküm bulunan konularda kıyasa başvurulamayacağı görüşündedir. Bu görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: “Hiç kimse Hz. Peygamber'in görüşüne ters düşemez ve ondan başkasını kabul edemez. Bu konuda kıyasa başvuramaz, başka örnekler veremez ve canı istediği şekilde ictihad edemez.”¹⁶⁷ Bu sözlerinden Tahâvî'nin hadisleri kıyasa tercih ettiği anlaşılmaktadır. Eğer bir meselede Allah Resûlü'nden farklı hadisler gelmiş ve bu meselede sahâbe ve onlardan sonrakiler arasında ittifak edilememişse Tahâvî hadislerden birisini kıyas kullanarak tercih etmiştir. Buluş çağına ermemiş zengin çocuğun zekât verip vermeyeceği¹⁶⁸ konusundaki tefsiri buna örnek verilebilir. Tahâvî bazı konularda ictihad ve kıyas yapılamayacağını özellikle ifade etmiştir. Arafat'ın vakfe yeri olan kısmının ne kadar olduğu,¹⁶⁹ kurban kesilebilecek günlerin hangileri olduğu¹⁷⁰ konuları bunlardandır.

Cessâs kıyasa çok önem vermiş, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'nda kıyasın meşrû ve gerekli olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Kıyası kabul etmeyenleri tenkit etmiş ve gerekli gördükçe onların delillerinin tutarlı olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Cessâs, daha çok kıyası reddedenlerin delil olarak kullandıkları “*Biz sana her şeyi apaçık beyan eden kitabı indirdik.*”¹⁷¹ âyetini kıyasın meşrû olduğunu kanıtlamak için kullanarak şöyle demiştir:

¹⁶³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/255-350.

¹⁶⁴ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, 126.

¹⁶⁵ M. Esad Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/521-522.

¹⁶⁶ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/111, 126, 152; 2/371.

¹⁶⁷ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/338-339.

¹⁶⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/259-260.

¹⁶⁹ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/135, 167.

¹⁷⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/208.

¹⁷¹ en-Nahl 16/89.

“Bu âyet kıyasla amelin doğruluğuna delâlet etmektedir. Zira biz, herhangi bir hâdis için ne kitapta, ne sünnette, ne de icmâda kayıtlı bir hüküm bulamazsak ki, Allah Teâlâ âyette, kitapta din işlerinden her birisi için bir açıklama olduğunu haber vermektedir, bu durumda yapılacak şeyin düşünmek ve hükmü kıyasla ortaya çıkarmak olduğu açıkça görülmektedir. Zira bu takdirde hükme varmak için bu yoldan başka çare kalmamaktadır. Yapılan bu işe kıyas değil de ‘gizli nass’ veya ‘istidlal’ diyenler sözde muhalif gibi görünseler de, aslında onlar da bunu uygun görmekte ve farkında olmadıkları halde re’y ile icthadı, akıl yürütmeyi ve kıyası bilfiil kullanmaktan kendilerini alamamaktadırlar.”¹⁷²

Sonuç olarak Tahâvî ve Cessâs, hüküm çıkarırken kıyasa oldukça önem vermişlerdir. Bu konuda Cessâs’ın Tahâvî’den ayrılan yönü bir delil olarak kıyası savunmuş olmasıdır. Cessâs’ın Hanefî mezhebine olan bağlılığının onu böyle bir savunmaya yönlendirdiği ifade edilebilir.

2.2.4. İstihsan Görüşleri

İstihsanın sözlük anlamı “bir şeyi iyi ve güzel bulmak” şeklindedir.¹⁷³ Terim anlamı ise daha kuvvetli görülen bir delil veya sebepten dolayı, bir meseleye benzerlerinin hükmünden başka bir hüküm vermektir.¹⁷⁴ İstihsan, pratikte sahâbeden beri kullanılan bir yöntem olmakla beraber bu usûlü, bir istilâh şeklinde “istihsan” ismiyle kullanan ve ilerleten Ebu Hanîfe ve öğrencileri olmuştur.¹⁷⁵ İstihsanı lügat manasıyla ele alıp onu, tamamıyla keyfî hareket etmek olarak tenkit edenler olmuştur. Bunlardan birisi İmam Şâfiî’dir.¹⁷⁶ İstihsanı reddedenlerle kabul edenlerin istihsana verdikleri anlam tamamen farklıdır. İstihsanı kabul edenler keyfî hüküm verme gibi bir tavır içerisinde olmamışlar aksine bazı nedenlere ve kanıtlara istinâden bu yöntemi kullanmışlardır.¹⁷⁷

Hanefî fakihler ilk devirlerden beri istihsanı kullanmışlardır. Ancak hicrî dördüncü asra kadar Hanefî fakihlerin yaptığı bir istihsan tarifi bulunmamaktaydı. İstihsanı ilk tarif eden Tahâvî’nin çağdaşı olan Ebü’l-Hasen el-Kerhî’dir (ö. 340/952). Kerhî “İstihsan, bir meselede daha kuvvetli bir sebebi göz önüne alarak benzeri meselelerde kabul edilen hüküm vermekten vazgeçmektir.” biçiminde bir tanım yapmıştır.¹⁷⁸

¹⁷² Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/189-190; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/215-217; 3/204, 319, 361.

¹⁷³ Ali Bardakoğlu, “İstihsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/339.

¹⁷⁴ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, 181.

¹⁷⁵ Bardakoğlu, “İstihsan”, 340.

¹⁷⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 274.

¹⁷⁷ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, 181.

¹⁷⁸ Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu usûli’l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 4/3.

Tahâvî'nin istihsanı reddettiği İbn Hazm (ö. 456/1063) tarafından rivayet edilmiştir.¹⁷⁹ Esasında Tahâvî *Me'âni'l-âsâr* adlı eserinde istihsanı kullanmış fakat yararlandığı bu yöntemin isminden bahsetmemiştir.¹⁸⁰ O devirde Şâfiî fakihlerin istihsana karşı çıkmaları ve Tahâvî'nin istihsanın ismini açık bir şekilde kullanmaması, yine aynı devirde halen istihsanın tanımının yapılmamış olması veya tanımı yapılmışsa bile bunun yaygın bir şekilde kullanılmıyor olması İbn Hazm'ın Tahâvî'nin istihsan'ı reddettiğini düşünmesine sebep olabilir. Diğer yandan Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında istihsanı kullandığı bir örneğe rastlanmamaktadır.

İstihsanın ilk tanımını yapan Kerhî'den bir kuşak sonra gelen Cessâs, istihsanı “Kendisine nisbetle üstünlüğü bulunan bir delil sebebiyle kıyasın terkedilmesi” şeklinde tanımlamış ve *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde istihsan ile ilgili kapsamlı bilgiler vermiştir.¹⁸¹ Tefsirinde istihsanın hüküm çıkarmada geçerli bir yöntem olduğunu kanıtlamaya çalışmış ve nasıl kullanıldığına dair örnekler vermiştir. Örneğin, “*Biz peygamber göndermedikçe hiç bir kavmi azaba uğratmayız.*” mealindeki İsrâ Sûresinin 15. âyetinin tefsiri vesilesiyle “Mezhebimiz imamlarına göre dârülharpte Müslüman olan fakat namazın farz olduğunu bilmeyen kimseye geçmiş namazlarını kaza etmesi gerekmez. Ama bir kimse dârülİslâmda Müslüman olduğu halde namazın farzîyetini bilmiyorsa istihsan delili gereğince onun geçmiş namazlarını kaza etmesi gerekir.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁸²

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında istihsan konusuna temas etmezken Cessâs, istihsana epeyce yer vermiştir. Tahâvî'nin tefsirinin elimizde bulunan bölümlerinin daha çok ibadât ile ilgili olması, eserde istihsana kavram olarak rastlamamış olmamızda etkili olmuştur. Diğer taraftan Tahâvî'nin bu yönetime değinmemesinde, kendisinin önceleri Şâfiî mezhebine müntesip olmasının ve Şâfiî fakihlerin istihsana karşı olmalarının etkili olabileceği de ihtimal dahilindedir.

2.2.5. Şer'u Men Kablenâ Görüşleri

Şer'u men kablenâ “Yüce Allah'ın önceki toplumlar için koyduğu ve Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ gibi peygamberler vasıtasıyla onlara bildirdiği hükümler”¹⁸³ şeklinde tanımlanmaktadır. Önceki peygamberlerin şeriatlarından, Kur'an ve hadiste geçen onaylanıp onaylanmadığı ile ilgili bir bilgi bulunmayan hükümlerin bizi bağlayıp bağlamadığı ile ilgili

¹⁷⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkam fi usûli'l-ahkâm*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: y.y., 1403/1983), 6/38.

¹⁸⁰ Tekîneş, “Meâni'l-Âsâr”, 207.

¹⁸¹ Bardakoğlu, “İstihsan”, 340-346; Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'usûl*, 3/104-110.

¹⁸² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/195; Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/124; 3/189-190.

¹⁸³ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, 208.

muhtelif görüşler ileri sürülmüştür.¹⁸⁴ Tahâvî ve Cessâs bu hükümlerin kabul edileceği görüşündedirler.

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında birkaç yerde, peygamberlerin şariatlarından Kur'an ve hadiste geçen onaylanıp onaylanmadığı ile ilgili bir bilgi bulunmayan hükümlerin Müslümanlar için bağlayıcı olduğunu "Peygambere Allah yeni bir nasla hüküm getirerek eski şariatlardaki bir uygulamayı nesh etmedikçe her peygamberin ona uyması gerekir."¹⁸⁵ diyerek ifade etmiştir.

Cessâs, şer'u men kablenâ'nın Kur'an ve hadiste geçen onaylanıp onaylanmadığı ile ilgili bir bilgi bulunmayan kısmının bağlayıcılığı hakkında Tahâvî ile hemfikirdir. "Ey kitap ehli, siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabb'inizden size indirileni uygulamadıkça bir esas üzerinde değilsiniz."¹⁸⁶ âyetini açıklarken önceki resûllerin şariatlarının Resûlullah'tan önce neshedilmemiş olanlarının hükmünün bakî olduğuna burada delil olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷

Neticede Tahâvî ve Cessâs önceki peygamberlerin şariatlarından olan, Kur'an ve hadiste bahsi geçen, kabul veya reddedilmemiş olan hükümlerin Müslümanlar için bağlayıcı olacağı konusunda mutabıktırlar. Bu konuda tefsirlerinde göze çarpan bir farka rastlanmamıştır.

2.2.6. Fıkıh Usûlü Kaidelerini Zikretmeleri

Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında fıkıh usûlü kaidelerine yer vermemiştir. Yalnızca bir yerde "Zaruretler günahı giderir ancak keffâreti düşürmez." kuralını mealen kullanmıştır.¹⁸⁸

Cessâs ise *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında fıkıh usûlü kurallarından fazlaca yararlanmıştır. "Bir lafzın mecaza hamledilmesi câiz değildir. Bu ancak bir delâletle olabilir."¹⁸⁹ "Tahsis ancak bir delâlete dayanılarak yapılabilir."¹⁹⁰ "Bir şey kendisine atfedilmez."¹⁹¹ gibi kaideler Cessâs'ın yararlandığı kurallardan bazılarıdır.¹⁹²

Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında yalnızca bir defa usûl kâidesi zikrederken Cessâs birçok defa usûl kâidesine yer vermiştir. Çünkü Cessâs'ın tefsiri *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli usûl eserinin uygulamaya dökülmüş halidir ve Cessâs'ın fakih kimliği tefsirinde fazlasıyla ön plana çıkmıştır.

¹⁸⁴ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, 210.

¹⁸⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/119, 187.

¹⁸⁶ el-Mâide 5/68.

¹⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/450.

¹⁸⁸ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/62.

¹⁸⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/201.

¹⁹⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/107.

¹⁹¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/526.

¹⁹² Benzer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/139, 234, 235.

Sonuç

Bu çalışmada incelenen iki *Ahkâmü'l-Kur'ân* şekil özelliği açısından farklılık arz etmektedir. Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında ahkâm âyetleri konularına göre tasnif edilip bâb başlıkları altında incelenirken Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında âyetler mushaf sıralaması esas alınarak fıkıh ilmi açısından başlıklara ayrılarak incelenmiştir.

Hem Tahâvî hem de Cessâs tefsirlerinde Kur'an'ı sünnetle tefsir etme metodunu sıkça kullanmışlardır. Tahâvî birçok âyeti tefsir ederken hadislerle müracaat etmiştir. Cessâs ise belirli âyetlerin tefsirinde çok sayıda hadis aynı anda zikretmiştir. Bu yöntemin kullanılma sıklığı Tahâvî'nin tefsirinde daha fazladır. Her iki tefsirde sahâbe ve tabiîn sözleri ile yapılan tefsir örneklerine rastlanmaktadır. Tahâvî metinleri senedleriyle birlikte zikretmiş Cessâs ise sened ve metne yer vermeksizin yalnızca görüşleri zikretmekle yetinmiştir. Tahâvî'nin tefsirinde hadislerden daha sık yararlanması ve sahâbe, tabiîn sözlerini senedleriyle zikretmesi onun güçlü bir muhaddis kimliğine sahip olmasıyla açıklanabilir. Her iki âlim tefsirlerinde esbâb-ı nüzûlden istifade etmişlerdir. Genel olarak aynı âyetlerde esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yer vermişlerdir. Çünkü Cessâs'ın tefsirinde ele aldığı âyetler Tahâvî'nin tefsirinde ele aldığı âyetleri kapsamaktadır ve belirli âyetler hakkında sebab-i nüzûl rivayeti bulunmaktadır. Fakat bu iki tefsirde zikredilen rivayetler bazen farklılık göstermektedir. Kimi zaman da rivayetler aynı olsa da isnad zincirleri farklı olabilmektedir. Bu da hem tefsir rivayetlerinde, hem de diğer haberlerin rivayetlerinde karşılaşılan olağan bir durumdur.

Her iki müfessir Kur'an'ın Kur'an ile neshini kabul etmiş, bazı âyetlerdeki nesh iddiasına karşı çıkmış, ilgili âyetlerde nesh olduğunu iddia edenleri eleştirmişlerdir. Cessâs, Tahâvî'den farklı olarak tefsirinde nesh ile ilgili bazı prensiplere yer vermiştir. Tahâvî de Cessâs da sünnetin sünnetle neshinin caiz olması konusunda ittifak halindedirler. Fakat Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında sünnetin sünnetle neshi ile ilgili bir örneğe rastlanmamaktadır. Tahâvî'nin tefsirinde ise nesh konusundaki en fazla örnek sünnetin sünneti neshi konusunda yoğunlaşmaktadır. Her iki müfessir de Kur'an'ın da sünnetin de kaynağının Allah olduğunu dolayısıyla Kur'an ve Sünnet'in birbirini nesh edebileceğini ifade etmişler, Kur'an'ın ancak tevâtür yoluyla gelen sünnet ile nesh edilebileceğini ilave etmişlerdir. Bu nesh çeşidi ile ilgili her iki tefsirde sınırlı sayıda örnek vardır. Bunlara ek olarak Tahâvî'nin sünnete verdiği önem nesh konusunda da dikkat çekmektedir.

Cessâs'ın kullandığı rivayet kaynaklarından birisi Tahâvî'dir. Onun Tahâvî'den yaptığı alıntılardan bir tanesi doğrudan Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-*

Kur'ân'ındandır. Bu bize incelenen tefsirlerden kronolojik olarak sonra gelenin önce gelenden istifade ettiğini göstermektedir.

İlgili eserlerde hadis usûlü kapsamında müfessirlerin farklı ve zıt anlamlı hadisleri ele alışları ile haber-i vâhîde yaklaşımları açısından bazı çıkarımlar yapılmıştır. Her iki âlim hadis rivayetlerini tenkit etmeleri, birbirinin zıddı gibi görünen iki hadisi uzlaştırmaya çalışmaları ve bu hadisler arasında tercihte bulunmaları yönünden benzer yöntemlere sahiptirler. Ele aldığımız bir diğer konu olan haber-i vâhid hususuna Cessâs tefsirinde fazlaca, Tahâvî yalnızca birkaç yerde temas etmiştir. Tahâvî aktardığı rivayetin haber-i vâhid olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Tahâvî tefsirinde isnada epeyce önem vermiştir. Cessâs ise daha çok metin ve manayı ön planda tutmuştur. Yani Cessâs hadislerin tatbikî yönünü ve uygulanabilirliğini ön plana alırken, Tahâvî doğrudan hadislerin metinsel tutarlılığına ve rivayet yönüne öncelik vermiştir.

Tahâvî ve Cessâs'ın ictehad görüşleri arasında bazı farklar vardır. Tahâvî, hükmün zâhir bir şekilde ortaya konulduğu âyetlerde ictehad edilemeyeceğini ifade ederken Cessâs, hükmün açık olduğu muhkem âyette dahi hükmü pratik bir hale getirmek için ictehadla gerek olduğunu ifade etmiştir. Cessâs ele aldığı âyetlerin neredeyse tamamından çok sayıda ve dolaylı hükümler çıkarırken Tahâvî, yalnızca birkaç âyetten hüküm çıkarmıştır. Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında yaptığı ictehadlar çoğunlukla hadislere dayanır fakat Cessâs'ın tefsirinde hadislerden hüküm istinbatına rastlanamamıştır. Tahâvî'nin nadiren sahâbe ve tâbiîn sözlerinden de hüküm çıkardığı görülürken Cessâs'ın tefsirinde, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden çıkarılan bir hükümle karşılaşılmamıştır.

Cessâs *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında Hanefî mezhebinin kabul etmiş olduğu ictehad, icmâ, kıyas gibi delilleri kullanmakla yetinmeyip bu delilleri savunma yoluna gitmiştir. Cessâs'ın Hanefî mezhebine olan bağlılığının onu bu şekilde bir savunmaya yönlendirmiş olması muhtemeldir. Tahâvî ise herhangi bir savuma refleksinden uzak şekilde bu delilleri sadece kullanmıştır. Cessâs tefsirinde istihsana epeyce yer verirken Tahâvî, istihsan meselesine değinmemiştir. Tahâvî'nin bu yöneme değinmemesinde kendisinin önceleri Şâfiî mezhebine müntesip olmasının ve Şâfiî fakihlerin istihsana karşı olmalarının etkisi ihtimal dâhilindedir. Tahâvî, tefsirinin sadece bir yerinde fıkıh usûlü kuralına yer verirken, Cessâs tefsirinde fıkıh usûlü prensiplerini yoğun bir şekilde kullanmıştır. Çünkü Cessâs'ın tefsiri *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli fıkıh usûlü eserinin bir uygulaması mahiyetindedir. Ayrıca Tahâvî'nin iki cüzden oluşan tefsirinin yalnızca birinci cüzünün elimizde bulunması iki tefsir arasındaki farklar açıklanırken göz önünde bulundurulması gereken bir etkidir.

İncelediğimiz iki *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ın birçok açıdan örtüştüğü ancak Tahâvî'nin, tefsirinde daha çok muhaddis sıfatıyla ön plana çıktığı, Cessâs'ın

ise fakihliğinin ağır bastığı görülmektedir. Neticede her iki *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da rivayete dayanan bilginin egemen olduğu göze çarpmaktadır. Ancak iki âlimin de rivayetleri ve diğer görüşleri naklettikten sonra veya nakletmeden önce kendi görüşlerini zikretmeleri, rivayet ve görüşleri bazen tenkit etmeleri, kimi hadislerin metni hakkında eleştiri yapmaları, kimi âyetlerdeki nesh iddiasına muhalefet etmeleri re'ye de ziyadesiyle ehemmiyet verdiklerini göstermektedir. Bu kıyaslamalar haricinde ilgili tefsirler kıraat, sarf ve nahiv ilimleri, kullandıkları kaynaklar ve içerdikleri isnadlar açısından da kıyaslanabilir.

Kaynakça

- Aktaş, Beytullah. *Kur'an'a Göre Zekatın Harcama Kalemleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Atcı, İsa. "Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Şafîî Mezhebinden Ayrılma ve Hanefî İmamlarına Muhalefet Nedenleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (Nisan 2019), 571-596.
- Atcı, İsa. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî -Hayatı ve Fıkhî Görüşleri-*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/339-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstulâhatı Fıkhîyye Kamusu*. 7 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/ 2001.
- Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed Abdülaziz. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaatü'l-Evkâfu'l-İslâmiyye, 1335.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-'usûl*. thk. 'Uceyl Câsim en-Neşemî. 3 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fi'l-fikhi'l-Hanefî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Muhtasaru ihtilâf'ül-'ulemâ'*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2014.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetiner, Bedreddin. "Ahkâmü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çetiner, Bedreddin. "Nesh". *Şamil İslâm Ansiklopedisi*. 6/216-217. İstanbul: Şamil Yayınları, 2000.
- Çetinkaya Görmüş, Neslihan. *İslam Fıkhdında Engellilerin İbadet Hukuku*. Sakarya: Sakarya Üniveristesesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksa". *Journal of Islamic jerusalem Studies* 20/3 (Aralık 2020), 319-336. <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.808554>
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Fevzü'l-kebir fi usûli't-tefsir*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980.
- Fîrûzabâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebetü't-Tahkîki't-Turâsi fi Müesseseti'r-Risâle. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1426/2005.
- Güngör, Mevlüt. *Cessâs ve Ahkâmü'l-Kur'an*. Ankara: Elif Matbaası, 1989.
- Hacioğlu, Nejla. "el-Fusûl Fi'l-'Usûl" İsimli Eseri Bağlamında Cessâs'ın Hadis İlmindeki Yeri. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Hallâf, Abdulvahhâb. *İlmu usûli'l-fikh*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424/2003.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrî'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed Tayyib. 13 Cilt. Suud: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1998.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: y.y, 1403/1983.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *es-Sahîh*. nşr. Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1413/1992.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.

İşler, Emrullah. *Tahâvî ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

Jawish, Abdulkarim. *Irak ve Semerkant Hanefî Usûlcülerinin Nesih Anlayışı (Cessâs ve Semerkandî Özelinde)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Karadut, Ahmet. "Ebû Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri". *Diyânet Dergisi* 19/2 (Nisan 1983), 53-64.

Karadut, Ahmet. "Ebû Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri-II". *Diyânet Dergisi* 20/3 (Temmuz 1984), 51-64.

Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmil kütüb ve'l-fünûn*. thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya - Rifat Bilge Kılıslı. 6 Cilt. İstanbul: Matbaatü'l-Behiyye, 1941.

Kılıçer, M. Esad. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Koca, Ferhat. "İstinbat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Koca, Ferhat. "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/582-584. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitabiyât, 2003.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 1993.

Korkmaz, Ömer. "Şerhu Muhtasari'l-Tahâvî Bağlamında Cessâs'ın Tahâvî'ye İtirazları". *Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 197-209. <https://doi.org/10.21054/deuifd.803557>

Köse, Murtaza. "Fî Sebîlillâh" Kavramının Zekât Açısından Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran/2004), 107-134.

Kur'an Yolu Meâlî. haz. Heyet. Ankara: DİB Yayınları, 2015.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefîyye*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1324/1906.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1433/2012.

Özdemir, Merve. *Cessâs'ın Nesih Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Paçacı, Mehmet. "Tefsir İlmi". *Kur'ân ve Hadis İlimleri*. ed. Mehmet Paçacı - İ. Hakkı Ünal. 158-162. Ankara: ANKUZEM Yayınları, 2006.

Sâbüni, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.

San'ânî, Abdurrezzâk. *el-Musannef*. nşr. Habîbürrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.

- Sandıkçı, Kemal. “Müstahrec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkindî el-müsemmâ bahru'l-ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvid v.dğr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2008.
- Süyûtî, Celaleddin Abdirrahman. *el-İtkân fi-'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1407/1987.
- Şa'bân, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*. çev. İ. Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*. çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiyetu ve't-Turâs, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer. *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. nşr. Sadettin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1. cilt, 1995, 2. cilt, 1998.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer. *Ahkâmü'l-Kur'ân, Hadislerle Ahkâm Tefsiri*. çev. Mustafa Genç. 3 Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2012.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer. *Şerhu meâni'l-âsâr*. thk. M. Zuhri en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: yy., 1407/1987.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1999.
- Tekineş, Ayhan. “Meâni'l-Âsâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/207-208. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. Kahire: y.y., 1356/1937.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005.